

OSMANLI'DA DEVLETLERARASI İLİŞKİLER

SİYASET-YAŞAM-YENİLEŐME

SEÇİLMİŐ MAKALELER 2

KEMAL BEYDİLLİ

İMPARATORLUĞUN SON YÜZYILINDA İSTANBUL*

I. ASRİLEŞEN İSTANBUL

“Doğa ve san’at elbirliği ettiler ve kusursuz bir eser olmak üzere *İstanbul’u* yarattılar.”¹ Tespiti, İstanbul ile ilgili tarih boyunca söylenen bu gibi binlerce övgüden muhakkak ki sadece biridir; ilginçliği belki de bunun XIX. yüzyılın başında çıkan “*Konstantinopol ve St. Petersburg*” ünvanlı bir dergide, bu iki payitahtın mukayesesinde dile getirilmiş olmasıdır. “Moskova-Üçüncü Roma” söylemi artık yerini Havarilerden Aziz Petrus/Peter adına kurulan ancak telmihen Büyük Petro’ya (ö. 1725) atıfta bulunan St. Petersburg’a bırakmıştır. Doğanın hünerindeki mükemmellik İstanbul için inkârı gayri kabil bir husus olmakla beraber aynı şeyi diğeri için söylemek zordur. Ancak “*Avrupalılışma*” sahasında Büyük Petro’nun kurduğu şehrinin, Büyük Konstantin’inkine (ö. 337) üstün gelmiş olduğu da açık bir gerçektir ve yükselen Avrupa karşısında İstanbul’un değişime boyun eğmek ve asrileşmek dışında pek başka bir seçeneği kalmamıştır. Hayatın maddî şartlarında görülen değişiklikler, şehrin insanların yaşam şekillerini, âdetlerini, gelenek ve göreneklerini, kılık ve kıyafetlerini, eşyalarıyla beraber evlerini, sofralarını ve mutfaklarını ve nihayet dünyaya bakışlarını etkilerken, şehrin fiziki çehresinde de önemli değişiklikler husule getirmiştir.

Değişim XVIII. yüzyılın sonları itibariyle gözle görülür bir hale geldi. Bu daha ziyade müteakip asrın başlarından itibaren daha da güçlenecek askerî vurgusu baskın olan fizikî değişimlerdi. Şehrin giderek büyük bir kışlaya dönüşmesi, müstesna coğrafi konumunu hayatî bir zafiyet haline sokmaya başlayan, Kuzey’deki o büyük gücün yükselişinin bir sonucuuydu. Savaşlar, dolayısıyla bunların kötü neticeleri yalnızca Petro Rusyası için

* Bu çalışma, 29 Mayıs Üniversitesi II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu, *Bildiriler*, (İstanbul 2014), s. 21-69 arasında aynı isimle yayınlanan metnin gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş halidir.

¹ Friedrich von Murhard, “Ansichten von Konstantinopel und dem kaiserlichen Serail”, *Konstantinopel und St. Petersburg. Der Orient und der Norden, Eine Zeitschrift*, I, yay. Heinrich Christoph von Reimers - Friedrich von Murhard, St. Petersburg- Penig 1805, s. 35.

değil Osmanlılar için de reformların motoru oldu. Ocak 1792'de Rusya ile yapılan Yaş Antlaşması'ndan² hemen sonra -ve haliyle öncelikli olarak askerî sahada- III. Selim tarafından başlatılan yenilenme ve yeniden yapılanma (Nizâm-ı Cedîd) İstanbul'u ister istemez bir karargâh havasına soktu. Şehrin orta yerinde eskiden beri mevcut olan yeniçeri kışlarına ilaveten Hasköy'de, Taksim'de, Üsküdar'da, Levent'te olmak üzere şehrin -o dönemler *sapa* ve *üçra* olarak nitelenen- yakın çevresinde yükselen cesim kışlalar, tahıl ambarları, ıslah edilen tophanesi, mevcutlara (Bakırköy) ilaveten yenisi yapılan baruthanesi (Küçükçekmece, Azadlu köyü), Haliç'te yenilenen ve çağdaş gereçlerle donatılan tersanesi ve gemilerin bakımı için inşa edilen büyük kuru havuzu bunun göstergesi oldu.

Sivil mimaride hendesî bahçeleriyle Avrupa tarzında saray inşaatı, Padişah'ın kız kardeşlerinden Hatice, Beyhan ve Şah Sultanlar ve Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa (Paşa'nın Kasımpaşa'da, Tersane'de Kaptanpaşa Divânhânesi üzerindeki tepede yer alan eşi Esmâ Sultan ile oturduğu büyük sarayı) başta olmak üzere mevcutların yanında Haliç sahillerinde (Eyüp'te Beyhan Sultan, Defterdar İskelesi'nde Şah Sultan Sahilsarayları) veya Boğaz kıyılarında (Defterdarburnu'nda Hatice Sultan Sahilsarayları) yükselmeye başladı. Bunları, dönemi ölümsüzleştiren Pertusier'in veya Melling'in gravürlerinde temaşa etmek mümkündür. Haliç'teki Aynalıkavak gibi Kâğıthane'deki padişah sarayları dışında görkemli bir yapı olduğu yine dönemin gravürlerinde izlenen Beşiktaş ve Çırağan sahilisarayları tıpkı Boğaz'ın karşı kıyısında yer alan Beylerbeyi Sarayı gibi ahşap idi. Beşiktaş Sahilsarayları'nın geniş kabul salonuna az ve sade eşyalar serpiştirilmişti ve bunlar da 21 Ocak 1837'de burada Padişah'ın huzuruna çıkan Prusyalı genç Yüzbaşı Helmuth von Moltke'ye (ö. 1891) göre, Almanya'da hali vakti yerinde herhangi birinin sahip olabileceği şeylerdendi.³ Kezâ, Moltke'nin silah arkadaşı olan Yüzbaşı von Mühlbach da huzura kabul edilmek üzere Beylerbeyi Sarayı'na alındığında, burasının şaşırtıcı bir sadelik içinde olduğunu vurgulamaktan kendini alamaz.⁴ XVIII. asırdan beri Avrupa ile gelişen yakın temaslar, efrenc payitahtlarının muhteşem sarayları ve bahçeleri, buralarda (Paris, Viyana, Stockholm, St. Petersburg) huzura kabul edilen Osmanlı sefirlerinin dönüşlerinde bunları sözel ve görsel

² Kemal Beydilli, "Yaş Antlaşması", *DİA*, 43 (2013), s. 343-447.

³ Helmuth von Moltke, *Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, İstanbul 1969, s. 85-86.

⁴ Reinhold Wagner, *Moltke und Mühlbach zusammen unter dem Halbmond 1837-1839*, Berlin 1893, s. 37-38.

olarak gözler önüne sermeleri, Avrupa tarzında görkemli saray ihtiyacını bir itibar meselesi halinde gündeme getirdi. İstanbul'u süsleyen Dolmabahçe Sarayı'nın (itmamı 1856) ve yeniden inşa edilen Çırağan (itmamı 1871), karşı kıyıdaaki Beylerbeyi (itmamı 1865) gibi diğerlerinin bunun bir sonucu olduğuna şüphe yoktur.

Mamafih Avrupa tarzında saray mimarisi ve bahçe tanzimi, hiç olmazsa Pera'da ve Boğaz'da özellikle Tarabya'da, Büyükdere'de yer alan sefaret binalarında veya Eflak prensi (1774-1782 arası) Aleksandru İpsilanti'nin Tarabya'daki yalısının emsalsiz güzellikteki bahçesinde⁵ gözlenebilmekteydi. Ancak İstanbul'un en büyük sorunu olan yolları, daha doğrusu olmayan yolları buralara ulaşmayı da zora koşabilmekteydi.⁶ Pera'daki Fransız Sarayı'ndan aşağıya Tophane sahiline inmek bu sebepten ötürü sıkıntılı ve hatta tehlikeliydi! Yol çok dik olduğundan atla inmek mümkün değildi, belki -o da bulunursa- eşekle inmek göze alınabilirdi; ama kayıp düşmemeye dikkat etmek şartıyla en iyisi yaya olarak inmekti.⁷ Bir defasında elçilik tercümanından biri atın kulakları üzerinden fırlayarak yere kapanmıştı.⁸ Avusturya sefaretinden Tophane'ye inen yokuştan arabayla yukarı tırmanmak da oldukça sıkıntılıydı, bazen araba yokuşu alt etmekten zorlanır, atları da sürükleyerek geriye doğru kayardı.⁹ Aynı şekilde Dolmabahçe Sarayı'nın tamamlanmasından sonraki ilk zamanlarda, -hatta aşağıda değinileceği üzere Abdülaziz döneminde de- deniz dışında pek mevcut olmayan veya yetersiz kalan karasal bağlantı sebebiyle sıkıntı çekilmekteydi. II. Mahmud devrinde burada yer alan ahşap sahilsarayda

⁵ André Joseph Lafitte-Clavé (1740-1794), *Journal d'un officier François à Constantinople en 1784-1788*, (D. Anoyatis-Pelé tarafından hazırlanmış basılmamış daktilo metni) İSAM Kütüphanesi, s. 66. (Bu eser 2004'te Selanik'te basılmıştır. Thessalonique: University Studio Press).

⁶ Kırım Savaşı esnasında İstanbul'a gelen Eugen Jouve, "Yol diye bir şey âdeta yok!" kaydını düşer. "Şehrin Avrupa tarzını hatırlatan yerlerine belki Galata/Pera'da rastlanır. Yine de 1.500 adım uzunluğunda ve 4-5 adım genişliğinde olan Pera ana caddesi 5-6 ayak genişliğindeki dar yollara açılır.", Eugen Jouve, *Nach dem Orient! Reise im Gefolge der alliierten Armeen nach der Türkei, Walachei und Krim*, Gotha 1855, s. 58.

⁷ Nassau William Senior, *Bir Klasik İktisatçı Gözüyle Osmanlı*, çev. Hüseyin Al, Ankara 2011, s. 30.

⁸ Charles Mac Farlane, *Constantinople in 1828: A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces*, London, II, 1829, 198'den zikreden Hakan Karateke, *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devleti'nin Son Yüz Yılında Merasimler*, İstanbul 2004, s. 239.

⁹ *Mabeyn Başkâtibi Ârif Efendi'nin Hatıratı*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnülemin Mahmud Kemal Kitaplığı, no. 2671, vr. 95b.

huzura çıkmak üzere gelen elçilerin -1833'te İngiliz Elçisi Lord Ponsonby örneğinde olduğu gibi-¹⁰ deniz yolunu kullanarak sarayın rıhtımından içeri alınmaları böyle bir sıkıntının göstergesiydi. Abdülmecid'in "rüyası" herhalde Avrupa tarzındaki yeni sarayına ulaşan yolların bir an önce açılmasıydı! Mevcut yolların ise utanç verici perişanlığıyla kışın çamur, yazın toz-toprak içinde olduğu bilinmektedir. Öyle ki Cuma selamlığı esnasında gidilecek cami güzergâhındaki yollara kum dökülmesi veya sakalar vasıtasıyla sulanması bu iki sakıncayı gidermek üzere bulunan bir çözüm olmuştur. Geceleri ise şehir ürkütücü bir zifirî karanlığın içinde kaybolmaktaydı. Asrın sonlarına kadar Beyoğlu ağırlıklı muayyen semtleri dışında, Mehmed Akif'in *Seyfi Baba* şiirinde parlak bir şekilde resmettiği çamurlu yollarında karanlığa eşlik eden sayısız köpeklerin kol gezdiği Müslüman İstanbul'un hâli, asrın ortalarından itibaren giderek daha fazla gündelik kullanıma giren fotoğraf makinesinin tespitlerinde de gözlenebilmektedir. 21 Ağustos 1912'de belediye başkanı (şehremini) olarak vazifeye başlayan Op. Dr. Cemil Topuzlu'nun (ö. 1958) hatıratında anlattıkları doğrultusunda İstanbul, her şeyin sonunda, "bütün sokakları kaldırımsız, aşırı derecelerde bakımsız, zavallı"¹¹ bir payitaht görüntüsü vermektedir.

Şehrin insanlardan sonra en önemli unsurları köpekleriydi ve bunlar da insanlarla aynı akıbeti paylaşırlar! Her mahallenin sınırlarını kıskançlıkla koruyan kendi köpek takımı, bazı seyyahların deyişiyle hatta *devleti* vardı.¹² Bunlar sürü halinde dolaşırlar, yolları kaparlar, kovalanınca saldırgan olurlar ve de sabaha kadar havlarlar.¹³ Bu yüzden özellikle geceleri değneksiz çıkılmak tavsiye edilmez.¹⁴ Sayıları çoğalıp tecavüzleri artar ve halkı rahatsız edici boyutlara büründüklerinde ise tıpkı işsiz güçsüz, her türlü kanunsuz olayın gönüllü katılımcısı olan bekâr odaları sâkinlerinin sıkça başına geldiği gibi

¹⁰ Hakan Karateke, *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devleti'nin Son Yüz Yılında Merasimler*, s. 142. Elçi, rıhtımda saray bandosu tarafından çalınan *God Save the King* marşıyla karşılanmıştır! Karateke, *aynı yer*.

¹¹ Cemil Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul 1951, s. 106. Kemalettin Kuzucu, İstanbul'un *Sokak Köpekleri*, s. 298 vd.

¹² Eremiten von Gauting, [Karl Theodor Maria Hubert von Hallberg-Broich], *Reise nach dem Orient*, Zweiter Theil, 1836-1837-1838, Stuttgart 1839, s. 12.

¹³ Heinrich Christoph von Reimers, *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordentlichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte im Jahre 1793*, II, St. Petersburg 1803, s. 155; Von Gauting, *Reise nach dem Orient*, s. 12-13.

¹⁴ Eugen Jouve, *Nach dem Orient*, s. 72.

defedilmek üzere toplanırlar. Ayak takımı şehir dışına sürülür ve genelde geldikleri yerlere gönderilirlerken, köpekler çeşitli yollarla ortadan kaldırılırlar, eski tabirle *ifnâ* edilirlerdi. 1826 yeniçeri ocağının imhası (Vak'a-yı Hayriyye)¹⁵ akabinde on binler halinde şehirden uzaklaştırılan bu sakıncalı insan kalabalığı asayiş bâbında izlenen kolay çözümlerin kurbanı olurken köpeklerin de ilk defa toplu sevki, bu hadise sonrası meydana gelmişti. Bunlar için seçilen mekân ise genelde İstanbul karşısındaki (Yassı ve Sivri olarak adlandırılan) Hayırsız adalardı.¹⁶ Buralarda âdeta birbirlerini yemek üzere ölüme terkedilen köpeklerin dramı, imparatorluğun son dönemlerinde özellikle 1910'da bu türdeki bir büyük uygulama neticesi olarak günlerce yerli ve yabancı basın işgal eden bir hadise oldu. Yine de geriye kalanların kısa zamanda çoğaldıkları anlaşılmaktadır. Şehremini olduktan sonra peyderpey bunların da imhasına girişen Cemil Topuzlu'nun verdiği sayı otuz bindir.¹⁷ Kuduz vakalarının görülmesi üzerine köpekler yanında bu itlaftan zaman zaman kediler de payını almıştır.¹⁸

Şehirdeki devlet dairelerinin yer aldığı kamu binalarının temsil kabiliyetine sahip olduklarını ileri sürmek zordur. Avrupa merkezlerinde, mesela 1792 tarihli gözlemler olarak Viyana örneklemesine etraflı bir vurgu yapan Ebubekir Râtib Efendi'nin¹⁹ veya St. Petersburg'taki gösterişli kamu bina ve işletmelerine dikkati çeken Mustafa Râsih Paşa'nın sefaretnamelerinde²⁰

¹⁵ Kemal Beydilli, "Vak'a-yı Hayriyye", *DİA*, 42 (2012), s. 454-457.

¹⁶ Friedrich Wilhelm Hackländer, *Reise in den Orient*, Erster Band, Stuttgart 1846, s. 64.

¹⁷ Taner Timur, "Köpekler", *Tarih Vakfı İstanbul Ansiklopedisi*, V, İstanbul 1994, s. 87-89; Cemil Topuzlu, *Seksen Yıllık Hatıralarım*, s. 121. Ayrıca bk. Beşir Ayvazoğlu, Öteki Canlar, s. 151 vd, 182 vd. Şehir insanlarının normal zamanlarda gözlenen köpek muhabbeti örneklemesi için bk. Metin Menekşe, "Batılı Seyyahlar Gözünden Osmanlı İstanbul'unda Köpekler", *Social Sciences Studies Journal*, Vol: 4, Issue: 28, p. 6321-6334, 2018. Kemalettin Kuzucu, İstanbul'un *Sokak Köpekleri*, İstanbul 2022, s. 173 vd.

¹⁸ Köpek ve kedilerin itlafı: 17 RA. 1322/2 Haziran 1904. BOA, Y. PRK. BŞK. Dosya no. 72; Gömlek no. 44; Beşir Ayvazoğlu, Öteki Canlar, s. 29 vd.

¹⁹ V. Sema Arıkan, *Nizam-ı Cedid'in Kaynaklarından Ebubekir Ratib Efendi'nin Büyük Layiha'sı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Çalışması, 1996.

²⁰ Yılmaz Karakaya, *Mustafa Rasih Efendi'nin 1793 Tarihli Rusya Sefaretnamesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Çalışması, 1996.

yer verdikleri hususlar, Mahmud Raif Efendi'nin Londra şehrini anlatırken²¹ öne çıkardıkları âdeta İstanbul'da da olması gerekenlere işaret etmekteydi. Nizâm-ı Cedid döneminin önemli isimlerinden Mehmet Behiç Efendi 1805 tarihli risâlesinde,²² Avrupa ülkelerinde olduğu gibi devlet kalemlerini bir araya toplayan görkemli kamu binalarının mevcut olmadığını vurgular. Önerileri arasında gösterişli bir matbaa binası ve yabancı dillerin öğretileceği bir okulunun açılması yanında mahkemeleri aynı binada toplayan çağdaş deyişle bir "Adliye Sarayı"nın da bulunması dikkat çeker. Yeniçeri ocağının ilgasından sonra Bayezid'deki Eski Saray'ın (şimdi İstanbul Üniversitesi Merkez Binası) yeni kurulan seraskerliğe ve yeniçeri ağasının Süleymaniye Camii arkasında yer alan yerinin (Ağkapısı) meşihat makamı olarak şeyhülislama tahsisi, önemli resmî binalarının yavaş yavaş ortaya çıkmasına öncülük etti. Eskiden beri gözlenen, şeyhülislam başta olmak üzere yüksek makam sahiplerinin genelde kendi hanelerinde, sadrazamların ise 18. yüzyıldan beri Paşakapısı²³ denilen yerde icrâ-yı hükümet etmekte olmalarıydı.

Yapıldığı senelerde Beşiktaş Sarayı olarak anılan Dolmabahçe Sarayı, İstanbul'un havagazı ile aydınlatılan ilk binalarından biri oldu. Bunun için mahsusen yakınlarında bir gazhane kurulmuştu. Bu tenviratın Beyoğlu ve civarındaki semtlere de teşmili irade edildiğinde, başta haritaların hazırlanması olmak üzere teknik işler için, daha sonraları mühendishane nazırlığına yükselen Mühendis Ahmed Sırrî vazifelendirilmiş ve aydınlatılacak caddelerde gaz borularının döşenmesine başlanmıştı (1855).²⁴ Abdülmecid devrinde (1839-1861) şehirde yeni semtler oluştu ve yeni iskân sahaları açıldı.

²¹ *Journal du voyage de Mahmoud Raif Efendi*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi III. Ahmed, nr. 3707. Bk. Kemal Beydilli-İlhan Şahin, *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedid'e Dair Eseri*, Ankara 2001, s. 34-35; Çağpar Fıkrıkoca, "Bir Osmanlı Gözlemcinin İngiliz Siyasal Sistemine Bakışı", *Tarih ve Toplum*, Sayı 10 (1984), s. 65-67.

²² Ali Osman Çınar, *es-Seyyid Mehmed Emin Behiç Efendi'nin Sevanihül-Levayih'i ve Değerlendirmesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakıncağ Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Çalışması, 1992.

²³ Alây Köşkü karşısında daha sonraları Bâb-ı Âli olarak bilinecek olan büyük kapı ve ona muttasıl, bina hacmi itibarıyla bütün şimdiki vilayet bahçesini dolduran mahal. 15/16 Kasım 1808 Kadir Gecesi'nde yeniçerilerin Alemdar Mustafa Paşa'yı kısırdıkları sadaret binası buradaydı. Yeniçeriler bu kapının üzerinde yer alan sadaret kethüdası odasının altına kuru otlar yığarak binayı ateşe vermişlerdi.

²⁴ *Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn Nâzırı İstihkâm Ferîki Sa'adetlü Ahmed Sırrî Paşa Hazretlerinin Sergüzeştidir*, İSAM Kütüphanesi, s. 64 (Yazma halindeki tek nüsha Prof. Dr. Emre Dölen hediyesidir).

Bunlar bugünkü İstanbul'un Beyoğlu haricinde başlamak kaydıyla Nişantaşı, Teşvikiye, Pangaltı, Tatavla (Cumhuriyet döneminde Kurtuluş) ve Şişli olmak üzere en kalabalık ve değerli semtlerini oluşturmaktadır. İskâna açılmak üzere arazinin harita ve kadastro işlerini yine mühendis Ahmed Sırrî eliyle gerçekleştirildi (1848). Bu münasebetle Şişli Karakolu önünde Pangaltı'nın Mekteb-i Harbiyye tarafına, Hristiyan ve Müslüman mahallelerini tefrik etmek üzere Pangaltı'da Beşiktaş'tan gelen yolun kesiştiği noktaya ve Teşvikiye Camii civarındaki, bu gün artık mevcut olmayan II. Mahmud Namazgâhı yakınına Mısır'a gönderilmek üzere İstanbul'da imal edilen ehram şeklinde yontulmuş nişan taşları dikildi.²⁵ Maçka'dan Şişli'ye kadar uzanan boş arazi 1856'da eski Sûr-ı Hümayûnları hatırlatan büyük sünnet düğününün sonuncusuna sahne oldu. Toprağın tesviyesi ve hendekler üzerine köprüler kurulması, etrafın bahçelerle süslenmesi ve yollar yapılması, Pangaltı'da otağ-ı hümayun ve vükela çadırlarının kurulacağı, mızıka-ı hümayûnun icrâ-yı ahenk edeceği mahallerin hazırlanması; cambazlar, fişekçiler, fenciler için yerlerin belirlenmesi; taam çadırları kurulması, saka arabaları tahsisi, yolları tozlatmasın diye sulayan eratin seferber edilmesi, hela çukurları ve bunlar için Boşnak lağımıcılar tayini etraflı ve masraflı çalışmalara ihtiyaç göstermişti.²⁶ Bu düğünde şehzadelerden Mehmed Reşad, Kemaleddin, Burhaneddin ve Nureddin ile beraber ayrıca 600 çocuk sünnet edilmiştir.

Şehrin gelişme istikameti giderek daha gözlenir bir şekilde Beyoğlu tarafına kaymaktaydı. III. Selim devrinde inşa edilen Taksim Kışlası dönemin gravürlerinde de gözleendiği üzere artık ücra bir konumda olmaktan çıkmış ve gelişen Beyoğlu'nun giderek merkezinde yer almaya başlamıştır. Kışlanın arkasında servi ormanı halinde geniş bir yer işgal ederek Ayas Paşa'dan sahile doğru sarkan Müslüman mezarlığı (*Büyük Mezarlık / Grand Champs des Morts*) uzanır. Bunun kuzey tarafında Macar vatanseveri Rakoçioğlu'nun²⁷ da kabrinin bulunduğu Katolik mezarlığı, yan tarafında ise Ermeni mezarlığı yer alır.²⁸ Tepebaşı'ndan Kasımpaşa'ya inerek Haliç kıyılarına kadar uzanan *Küçük Mezarlık (Petit Champs des Morts)* dâhil olmak üzere bu mezarlıkların hepsi asrileşen İstanbul'un ayakları altında kaybolup gitmiştir! Maçka Kışlası

²⁵ Ahmed Sırrî Paşa, *Sergüzeşt*, s. 93.

²⁶ Ahmed Sırrî Paşa, *Sergüzeşt*, s. 94.

²⁷ Rákóczi József, (ö. 1738).

²⁸ Georg Dimpwollf, *Konstantinopel. Ein Führer für Reisende nach Stambul*. Leipzig 1860, s. 60.

diye bilinen bina 1834'te Harb Okulu (*Harbiye*) adını alır. 1853'te açılan Mecidiye Kışlası az zaman sonra Taşkılla olarak isim yapar. Boğaz'ın, kadim İstanbul'u en görkemli haliyle temasına imkân verdiği bir mevkide inşa edilen (1843), 1856 İslahat Fermanı'ndan sonraki gelişmelere ve devrin hüküm süren israfâtına tepki olmak üzere kurulan ve bizzat Padişah'ın hayatına kastedildiği iddia edilen bir suikast tasavvuru içinde olduğu ileri sürülen *Muhafaza-i Şeriat* adlı gizli cemiyet üyelerinin yakalandıktan sonra yargılandıkları (1859) Kuleli Kışlası (bu sebepten ötürü *Kuleli Vakası*29), zikredilen diğerleriyle beraber yakın dönemlerde İstanbul'da meydana gelen pek çok siyasî ve askerî hadiselerin mekânları olarak tarihe geçtiler. 1849'da Gümüşsuyu Hastahanesi ve ertesi sene Gümüşsuyu Kışlası açılır. Aşağıdaki sahilde yer alan Dolmabahçe Sarayı ise bu gelişmenin itici gücü olur.

XIX. yüzyıl İstanbul'unda hayli karışık nüfus yapısı içinde gayrimüslim unsurlar, önceki dönemlere göre varlıklarını iyice hissettirecekleri yeni bir konum kazandılar. Musevi topluluğu da dâhil olmak üzere şehrin Müslümanlar dışında kalan nüfusu ekonomik ve kültürel olduğu kadar sayısal olarak da daha fazla önem arz etmeye başladı. Böyle olmakla beraber bunların Müslüman ahaliyle vatandaşlık ve siyasî hakları yönünde eşit olmama hali devam etmektedir. Cemaatlerin yoğunluk arz ettikleri kendilerine özgü semtleri ve mahalleleri vardı ve bir Müslüman'ın zaruret olmadıkça bunlarla aynı evi paylaşması câiz görülmezdi. Tahta çıkışının ilk aylarında sıkça tebdil dolaşan III. Selim'in gözüne çarpan Müslüman kılığına bürünmüş ve sarı çizme giymiş bir Rum delikanlısını anında idam ettirmesi (11 Ekim 1789) örneğinin de gösterdiği üzere,³⁰ Müslüman olmayanlar için belirli bir kılık kıyafet içinde olmaları, evlerinin dış cephesinin -III. Selim ve II. Mahmud gibi oldukça geç dönem vesikalarında da dile getirildiği üzere- lacivert veya siyaha boyanması ve Müslüman evlerinden daha yüksek yapılmasına izin verilmemesi,³¹ kilise onarımlarındaki sıkıntı ve yenilerinin yapımındaki

²⁹ Uluğ İğdemir, *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1937; arşiv belgelerinin yeni verileri altında özellikle bk. Burak Onaran, "Kuleli Vakası Hakkında Başka Bir Araştırma", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 5, bahar 2007, 35, s. 9-34; kezâ, *Détrôner le Sultan: Deux Conjuration à l'Époque Des Réformes Ottomanes: Kuleli (1859) et Meslek (1867)*, Paris 2003, s. 84 vd.

³⁰ Feridun Mustafa Emecen (haz.), İstanbul'un *Uzun Dört Yılı (1785-1789): Taylesanizâde Abdullah Efendi Taribi*, İstanbul, 2003, s. 419.

³¹ Enver Ziya Karal, *Selim III'ün hat-tı Hümayunları -Nizam-ı cedid-, (1789-1807)*, Ankara 1946, s. 103.

kesin engeller, bunların Müslüman mabetlerinin yakınında olmamaları ve çan çalma yasağı İstanbul'da hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Müslüman olmayan ahalinin İslam hukukunun öngördüğü yasaklamalardan çıkışı, başka bir deyişle zimmî hukukunun rafa kaldırılışı Kırım savaşı sonunda Batı'nın müdahalesiyle tahakkuk etti ve ancak 18 Şubat 1856 tarihli olarak ilan edilen Islahat Fermanı'yla gerçekleşti. Ancak şeriata yapılan bu ağır müdahalenin hazmı, Müslüman halkın bu müsavata kabulü ve yeni durumun sineye çekilmesi pek kolay ve tepkisiz olmadı.

Şehrin 18. yüzyıl ikinci yarısında güçlenen Katolik misyoner faaliyetlerinden en fazla etkilenmiş olan cemaatlerin başında patrikhanesi Kumkapı'da olan Ermeni kilisesi gelmekteydi. Bu cemaat asrın ikinci yarısı içinde Katolik mezhebine geçen Ermeniler sebebiyle ağır bir iç çatışma yaşadı ve hükümetin müdahalesi kaçınılmaz oldu. Ortodoks Rum patrikhanesinin devlet yanındaki konumu ise özellikle 1821 Mora'daki ayaklanma sebebiyle ağır bir sarsıntı geçirdi ve nihayet hıyanet töhmeti altında lekelendi. Divan ve donanma tercümanları yanında bizzat Patrik (V. Gregor) ve İstanbul'da oturan Kayseri, İznik ve Tarabya metropolitlerin alenen idamı (22 Nisan 1821) bu gelişmenin ödenen ağır vebali oldu.³² Her iki cemaat için artık her şeyin eskisi gibi olamayacağı yeni bir dönem başladı. Katolik olanlarla kadim Ermeni kilisesine sadık kalan cemaat arasındaki sürtüşmeler İstanbul asayişini ciddi olarak etkileyen boyutlar arz etti; resmen tanınmayan Katolik cemaat takip edildi ve kendini gizlemek zorunda kaldı. Bu merkezî hükümetten ziyade patrikhanenin sıkı denetimi ve şikâyetinin bir sonucuydu. Kumkapı'daki Ermeni patrikhanesinin basılması (8 Ağustos 1820), Katolıklara karşı etkin bir tutum içinde olmadığı varsayılan Patrik'in (Bogos Efendi) şahsına yapılan tecavüzden yandaki Müslüman evine kaçarak kurtulması gibi olaylar, özellikle İstanbul'un ortasında kilise basılmış olmasını büyük bir kızgınlıkla karşılayan II. Mahmud'u hiddete sevk etti. Olayın elebaşları yakalandı ve idam edildiler. Hadiseler Katolik Ermeniler sebebiyle patlamış olduğundan Ermeni Patriği mezhep değiştirenlerin listesini hükümete vererek bunların İstanbul'dan sürülmesini istedi ve bu liste uyarınca binlerce Katolik Ermeni çeşitli yerlere tardedildiler, İstanbul'daki evleri ise müzayede yoluyla satışa

³² Şânizâde *Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2008, s. 1111-1113; s. 1121-1124; *Cevdet Tarihi*, XI, İstanbul 1309, s. 163.

çıkartıldı.³³ Konunun vahameti, biri kadim kiliseye mensup diğeri Katolik olan iki ailenin gençleri arasındaki Romeo ve Juliet hikâyesini andırır bir aşkın anlatıldığı bir eserde dile getirilir. Hovsep Vartanyan'ın (Vartan Paşa, ö. 1879) *Akabi Hikâyesi* adındaki bu eseri ilk Türkçe roman olarak kabul edilir. Konu itibariyle İstanbul'da geçer, Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yazılmış olup 1851'de yine İstanbul'da Mühendisioğlu Matbaası'nda basılmıştır.³⁴

1830'da Katolik cemaat resmen tanındı ve kendilerine kilise inşa edilmesine izin verildi. Mihrâbında II. Mahmud'a şükürler sunulan Karaköy'deki bu ilk kilise bugün de ayaktaadır. Ancak Ermeni cemaati arasındaki bölünme derin bir husumete yol açmış olarak sonuna kadar devam etti. 1850'de Protestan misyonerlerinin marifeti, İngiliz Elçisi Lord Stratford Cannin'in de katkılarıyla zaferle neticelendi ve Ermeni cemaat böylece üç "millete" bölünmüş oldu.³⁵ 1821'de başlayan Rum isyanı, 1828-1829 Rus savaşı ve Doğu Anadolu dışında Edirne'nin dahi işgale uğraması, 1832'de asi Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın kuvvetlerinin Kütahya'ya kadar gelerek İstanbul'u tehdit etmeleri gibi gelişmeler karşısında reyanın devletle bütünleşmesine katkı sağlaması beklentisiyle kilise tamirlerine izin verilmesindeki zorluklar büyük ölçüde ortadan kaldırıldı. Tamir için yapılan binlerce başvuru arasında, bu meyanda İstanbul'da da yoğun bir kilise tamiri ve Katolikler -daha sonraları haliyle Protestanlar- için de ihtiyaçları kadarıyla yenilerin ihdasına ruhsat verildi. Tamire muhtaç olma hali beyanıyla İstanbul genelinde 120 kadar kilise ve mevcut sinagoglar elden geçirilmiştir.³⁶ Arşiv belgelerinde bunlar için verilen ve özellikle yapının büyüklüğünü aksettiren en-boy-yükseklik ölçülerinden hareketle, o dönemde İstanbul'daki kiliselerin -Samatya'daki Sulu Manastır Kilisesi örneğinde olduğu gibi bir atlayışla köpeklerin çatıya sıçrayabildiği-³⁷ mütevazı boyutlarda olduğu ortaya çıkmakta

³³ Kemal Beydilli, *II. Mahmud Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesinin Tanınması* (1830), Cambridge, Mass., Harvard University Press 1995.

³⁴ Andreas Tietze, *Akabi Hikayesi*, İstanbul 1991.

³⁵ Georg Rosen, *Geschichte der Türkei. Von dem Siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Tractat vom Jahre 1856*, I, Leipzig 1866, s. 92.

³⁶ Kemal Beydilli, *II. Mahmud Döneminde Kilise Tamirleri*. Çalışma bu kitap içinde yer almaktadır.

³⁷ Geçerken tavanda rahipleri gören Padişah'ın, "Acaba bilâ izin tamir mi ediyorlar?" diye konuyu tahkik ettirmesi neticesinde, tavana çıkan köpeklerin kiremitleri kaydıracağı, yağmur sularının içeri aktığı ve papazların bunları düzeltmek üzere orada oldukları, Patrik Efendi'nin çağırılması ve izahat istenmesi sonucunda anlaşılmıştır.

olup günümüze kadar gelen binalarda gözlenen yüksek irtifalı, kubbeli, hacimli, gösterişli, âlâ malzemeli ve de çan kuleli olma hâli 1856 tarihli Islahat Fermanı sonrasına ait gelişmelerdendir. İstanbul'da 42 tanesi Tanzimat sonrasında inşa edilmiş olmak kaydıyla günümüze intikal eden yalnızca Rum kilisesi sayısının 96 olduğu belirtilmektedir.³⁸

Müslüman mabetlerinin sayıları azametlidir. 1870 tarihli gözlemci, üçte ikisi Müslüman olmak kaydıyla bir milyon kadar tahmin edilen bir nüfus barındırdığına işaret ettiği şehirde 485 cami ve 5 bin kadar mescidin varlığından söz eder.³⁹ 1833/34 arası şehri gezen von Tietz, tek minareli cami sayısını 300 olarak verir.⁴⁰ 1839'da basılmış seyahatnamesinde ise von Gauting şehrin nüfusunu 600 bin olarak göstermektedir. Birçoğunda aynı anda 40 kişinin yıkanabildiği 300 hamam ve günde 30 bin kişinin karnını doyurduğu vakıf sofraları, yazarın özellikle dikkatini çekmiş görünüyör.⁴¹

XVIII. asrın sonundan itibaren İstanbul sefaret heyetinde bulunanlar dışında giderek artan bir sayıda ve diplomatik amaç taşımayan çeşitli saiklerle yola çıkan seyyahların ve Şark'ın derinliklerine yönelen oryantalistlerin ve de ressamların uğrak yeri olur. Modern anlamda da ilk "turistler" bu dönemde gelmeye başladı. Sefirlerin madamaları ve sefaret mensuplarıyla bunları ziyarete gelen özel veya resmi misafirlerin başta Ayasofya olmak üzere bazı camileri -ve asrın ikinci yarısından sonra artık terk edilmiş olan Topkapı Sarayı'nı- ziyaret etmek istemeleri özel ruhsata tâbi olup bunun verilmesinde önemli bir sıkıntı yaşanmazdı; ancak bu gibi ziyaretler cemaatin homurdanmasına ve tepkisine yol açmaktaydı. Rusya'ya karşı ilan edilen savaş sebebiyle ordunun İstanbul'da açılan sefere çıkış resm-i geçidinde

³⁸ Zafer Karaca, İstanbul'da *Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*, İstanbul 2008, s. 62-69.

³⁹ Beda Dudik, *Kaiser – Reise nach dem Oriente*, Wien 1870, s. 95.

⁴⁰ Friedrich von Tietz, *Erinnerungskizzen aus Russland, der Türkei und Griechenland: Entworfen während des Aufenthaltes in jenen Ländern in den Jahren 1833 und 1834*, Coburg-Leipzig 1836, Zweiter Theil, s. 16.

⁴¹ Eremiten von Gauting, *Reise nach dem Orient*, s. 15. Hamamlar hakkında yapılan yeni bir çalışmada asrın sonunda belirlenen sayı 180 civarındadır. Bk. Ahmet Yaşar, "İstanbul Hamamları: 1731-1766", II. İnternasyonal İstanbul Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2014. 1793'de İstanbul'daki hamam sayısını 130 olarak veren Heinrich von Reimers'in tespiti isabetli olabilir. *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordentlichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte*, II, s. 2.

(20 Mart 1769) yaşanan taşkınlıkların açıkça gözler önünü serdiği üzere,⁴² hassasiyetin yüksek olduğu zamanlarda Sancak-ı Şerif'e bakılmasına dahi tahammül edemeyen Müslüman asabiyeti indinde bir Hristiyan'ın -hiç olmazsa kimliğini gizlemeden- camilere girmesi hayati tehlike arz eden bir iş olmuştur. 1860 tarihli bir İstanbul turist rehberinde, cami ziyaretlerinde dikkat edilmesi gereken hususlara yer verilmesi bu bakımdan anlamlıdır. Ziyaretlerin ibadet saatleri dışında yapılması, Türk başlığı (fes) giyilmesi ve bunun ziyaret esnasında çıkartılmaması, yabancı dil konuşulmaması veya bunun etraftan duyulmamasına dikkat edilmesi başlıca hususlardandır.⁴³ 1793'te gelen General Kutuzof riyasetindeki büyük Rus sefaret heyetinin seyahatnamesini kaleme alan Reimers, o tarihlerde başın açık olmasının saygısızlık ve hakaret olarak telakki edildiğine işaret etmekteydi.⁴⁴ Cami ziyaretleri kadınlar için olmadığından elçilerin hanımları erkek kıyafetine bürünürlerdi. Böyle bir ziyarette Prusya Elçisi von Knobelsdorf'un hanımı erkek kıyafetine girmiştir.⁴⁵

İstanbul, 18. yüzyıldan beri Şark yazmalarının ana merkezi olarak, özellikle Avrupa'da hükümdarların giderek moda ve bir övünç kaynağı haline gelen Şark kütüphaneleri oluşturmaktaki amaçlarında önemli bir yer tutar ve vazgeçilmez bir pazar teşkil eder. Bu yüzyılda önemli harcamaları göze almış olarak yazmalar tedarik etmek üzere bu işten anlayan birilerinin İstanbul'a yollandığı bilinmektedir. 1797'de ilk defa İstanbul'a gelen, Garb'ın kültür adına ne varsa asıl kaynağı saydığı Şark topraklarına ilk ayak bastığı yer olan İstanbul Beykoz'daki Hünkâr İskeleyi Sahili'ne çıktığında helecanla yere kapanıp "manevî vatanının toprağını öpen",⁴⁶ İstanbul sokaklarında

⁴² Aile fertleriyle birlikte seyirciler arasında bulunan Avusturya Elçisi Wenzel von Brognard, geçidi izleyen bir kısım reaya gibi saldırıya uğrayarak yaralanmış ve bu olayın tesiriyle bir müddet sonra ölmüştür. Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*, IV, Pesth 1835, s. 581-582.

⁴³ Georg Dempwolff, *Konstantinopel. Ein Führer für Reisende nach Stambul*. Leipzig 1860, s. 55.

⁴⁴ Heinrich Christoph von Reimers, *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordentlichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte*, II, s. 77.

⁴⁵ Heinrich Christoph von Reimers, *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordentlichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte*, II, s. 118.

⁴⁶ Kemal Beydilli, "Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856) ve Fundgruben des Orients (Şark'ın Hazinesi) Dergisi", İsmail E. *Erünsal'a Armağan*, I, İstanbul 2014, s. 130.

dolaşırken yakınından geçtiği bir medreseden⁴⁷ yükselen ahenkli seslere kulak verip yaklaştığında buradaki çocukların yüksek sesle ve salınarak *Mütenebbi* okuduklarını 23 yaşında olmasına rağmen bir duyuşta anlayacak derecelerde eğitilmiş⁴⁸ Joseph von Hammer (1774-1856), şehrin -sayıları 35'i bulan-⁴⁹ kütüphanelerini dolaşır, en çok istifade ettiği I. Abdülhamid Kütüphanesi'nden övgüyle söz eder.⁵⁰ Kitap merakı Hammer gibi pek çoklarını İstanbul'dan bizzat satın aldıkları veya getirttikleri yazmalarla övündükleri özel kütüphaneler kurmalarına imkân verirken yeni eserlerin bulunması ve tanıtılması öncülüğünü de yapmak fırsatını bulurlar. İstanbul'da *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nin dördüncü cildini keşfeden ve bu eseri Avrupa'ya tanıtan Hammer, daha sonraları (1802) bunun ilk üç cildini de İstanbul sahaflarından -ileride kendi riyasetinde 1809-1820 altı cilt halinde arasında yayınlanacak olan *Şarkın Hazinesi Dergisi*'nin masraflarını karşılayan ve aynı zamanda bizzat kendisi de eğitilmiş bir oryantalist olan- Polonya soylularından Kont Rzewusky adına satın almıştır.⁵¹ Evliya'nın birinci cildinin İstanbul'a tahsis edilmiş olması, bu keşfi daha da değerli kılmaktaydı.

1797 tarihinden itibaren önce Hasköy'deki kara mühendishanesi (Mühendishane-i Berrî) bünyesinde kurulup faaliyete geçen, daha sonra (1802) Üsküdar'a ve nihayet 1824'te Beyazıt'a taşınan matbaa ve burada basılan eserler, Avrupa'da tanıtılmakta ve takip edilmekte olup şimdilerde olduğu gibi o vakitlerde de "beşik kitapları" (Inkunabel) olarak koleksiyoncuların en değerli eserleri arasında yer almaktaydı. İstanbul'da Türkçe olarak basılan ilk gazete, biraz resmî ceride havasında ve başlarda az sayılarda basılmış olsa dahi yine bu senelerde okuyucusuyla buluştu (1831) ve düzenli intişarı söz konusu olmasa bile kısa zaman içinde Ermenice, Rumca, Bulgarca ve Arapça

⁴⁷ Mübahat S. Kütükoğlu'nun çalışmasında asrın sonunda 185 kadar medrese yer almakta olup günümüze ulaşanların sayısı 90 kadardır. (XX. *Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara 2000, s. 31).

⁴⁸ Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, *Erinnerungen aus meinem Leben, 1774-1852*, [yazma metinden seçmeler ve kısaltmalar yaparak] Reinhart Bachofen von Echt (haz.), Viyana-Leipzig 1940, s. 44.

⁴⁹ Heinrich Christoph von Reimers, *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordentlichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte*, II, s. 129.

⁵⁰ Hammer-Purgstall, *Erinnerungen aus meinem Leben*, s. 46.

⁵¹ Kemal Beydilli, "Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856) ve Fundgruben des Orients (Şark'ın Hazinesi) Dergisi", İsmail E. *Erünsal'a Armağan*, İstanbul 2014, s. 174, 217-218.

gibi dillerde basın hayatına devam etti.⁵² İstanbul'daki halkın, özel ellerde gittikçe çoğalan matbaalar vasıtasıyla çıkmaya başlayan çeşitli gazete ve mevkutelerle bilgilendirilmesi, özellikle 1860'dan sonraki dönemde önemli bir gelişme kaydetti ve Avrupa merkezleriyle kıyaslandığında ortaya çıkan gecikme hali kısa zamanda telâfi edilme imkânı buldu. Kahvehanelere son zamanlar daha ziyade “*kıraathane*” denilmesi, okumaya kahvenin bahane olduğuna işaret eden bir inceliğe işaret eder. Bu mekânların, içlerinde “devlet sohbeti” yapılmakta olmasından ötürü kapatılması veya yıkılması II. Mahmud (ö. 1839) devri sonları itibariyle artık mazide kalmış olmakla beraber bu dönemde kurulan ve yeniçeri ocağının ilgasından sonra yalnız kahve veya bozahanelerdeki erkekleri değil, bohçacı veya hamamcı hatunlar eliyle ev kadınlarını da yakın takibe alan haber alma teşkilatı, II. Abdülhamid döneminde öne çıkacak hafife teşkilatının âdeti öncüsü olmuştur. II. Mahmud devrinde İstanbul'daki kahvehane sayısı Eyüp'te 182, Galata'da 511, Üsküdar'da 250 olmak üzere toplam 1.133 olarak verilmekte olup bunların bir kısmının yıkıldığı ifade edilmektedir. Yine devlet sohbeti yapılan mahallerden sayılan berber dükkânları da işi bitenlerin tıraştan sonra başka tıraşa mahal vermeden dükkânı hemen terk etmeleri tembihatı ile sayıları 1.658 olarak gösterilmektedir. Bunların 1.098'i Nefs-i İstanbul'da, 86'sı Eyüp'te, 356 tanesi Galata'da ve 128 tanesi de Üsküdar'dadır.

Kültürel Değişim, Günlük Yaşamdan Kesitler, Saray ve Elçilikler:

İstanbul'da kültürel değişim her yerde olduğu gibi öncelikle kibar kesimde kendini gösterdi. Kılık kıyafetteki değişimi, sık sık kadınların “bed renkli”, “yüksek yakalı”, alışılmışın dışındaki renk ve kesimdeki giyim kuşamlarına duyulan tepkilerde dile getirilmeye başlanır.⁵³ Yasaklamalar her zaman olduğu gibi en kestirme yoldur. Yeni moda uygun olarak kürkü cüppenin iç tarafına değil de artık dışına diktirenin, “*çingenelerin oynattığı ayıya döndüğüne*” işaret eden şairin yergisi moda sahasındaki değişimin yalnızca kadınlara mahsus bir şey olmadığını açığa vurur.⁵⁴ Avrupa tarzında giyim

⁵² Nesimi Yazıcı, *Takvim-i Vekayi: Belgeler*, Ankara 1983.

⁵³ Enver Ziya Karal, *Selim III'ün hat-tı Hümayunları -Nizam-ı cedid-. (1789-1807)*, s. 102; *Câbi Târihi: (Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani) Tahsil ve Tenkidi Metin*, haz. Mehmet Ali Beyhan, Ankara 2003, s. 773.

⁵⁴ Seyyid Osman Surûrî, ö. 1814: “Mest olub fervesini tersine giymişdi köpek - Ayıya döndü de çingâneler oynattı onu.” Şair hak. bk. Atilla Batur, “Seyyid Osman Surûrî”, *DİA*, 38 (2010), s. 172-173.

III. Selim döneminde münhasıran askerî sahada kendini gösterdi (1793) ve ilk zamanlardaki muhalefete rağmen benimsendi. II. Mahmud döneminde kıyafet yenilenmesi ordu mensupları dışında devlet katındaki tüm memurlara da teşmil edildi ve âdeta *kamu alanı* kıyafet zorunluluğu getirildi. Bizzat Padişah, artık yeni üniforması içinde, başındaki fesi olmasa Rus Çarı veya Avusturya İmparatoru'ndan dış görünüş itibarıyla pek fazla bir farkı kalmamış hale dönüştü.

Müslim ve gayrimüslim sair ahali ise kendi şer'î ve örfî, geleneksel kılık-kıyafet cümbüşü içinde eskiden olduğu gibi renk renk ve çeşit çeşit libaslarla dolaşmaya devam etti. Stephan Gerlach'ın daha XVI. yüzyıl sonlarından yaptığı gözlemlerde henüz pek fazla bir değişiklik olduğu söylenemez. Öyle ki Gerlach'ın ifadesiyle, şehrin yolları bu elvan görüntü içinde bir çiçek bahçesini andırmaktaydı. Dışarda, sarı-mavi-beyaz, kırmızı-kahve-siyah, gül rengi, altuni ipek şalvar, bol ve vücudun hatlarını gizleyen, insanları olduğundan daha iri yarı cüsseli, heybetli ve güzel gösteren kıyafetler giyilir. Başlar daima her çeşidinin özel bir anlamı olan sarıklarla örtülüdür.⁵⁵ Başka seyyahların da tespitiyle, bu kıyafetler insanları yalnızca olduğundan daha azametli göstermekle kalmazlar, aynı zamanda, bedensel kusurları, çarpıklık ve çirkinlikleri gözler önüne seren, o dar ve vücuda sınıksız oturan Avrupa esvaplarından çok daha rahattırlar ve ayıp örterler. Bu çeşnilik içindeki renk cümbüşü dinî ve kavmî çeşitliliğin de âdeta bilinçli bir terkididir sanki. Sarı çizmenin Müslümanlara özgü olması hali ise hep devam etmiş görünüyor. 1846'da yani Islahat Fermanı ilanından on sene kadar önce basılan bir eserde, Ermenilerin kırmızı çizme giydikleri kayda geçirilmiştir.⁵⁶ XX. yüzyılın ilk dönemlerine dair kayıtlarında da Cemil Topuzlu bu kıyafet renkliliğine dikkat çeker; ancak bunu panayırlı görüntüsü veren çağdışı bir karmaşa olarak algılar: "Renk renk çarşaf, peçe, ferace, yeldirme içinde kadınlar; fes, sarık, keçe, külah, kalpak, kavuk, sikke, yemeni, şapka veya olur olmaz her şeyi kafaya geçirmiş erkekler..."⁵⁷

Asrın başından itibaren İstanbul'da müzik ve musiki alışkanlıkları da yine üst tabakalardan başlamak üzere değişime uğradı. Abdülmecid'in

⁵⁵ Kemal Beydilli, "Stephan Gerlach'ın Rûznâme'sinde İstanbul", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri* (1988), *Bildiriler*, İstanbul 1989, s. 36.

⁵⁶ Friedrich Wilhelm Hackländer, *Reise in den Orient*, I, s. 68.

⁵⁷ Cemil Topuzlu, *80 Yıllık Hatıratım*, s. 114.

ayrıca müsrifiğiyle maruf kızı Refia Sultan'ın (ö. 1880) sarayında iki viyola, bir keman, iki lavta, bir kemençe, bir klarnet, zil takımı, iki pirinç boru, ayrıca iki adet kuyruklu piyano bulunduğu ve yabancı hocalardan ders aldığı bilinmektedir.⁵⁸ Aynı zamanda önemli bir ressam olan ve konçerto, sonat, mazurka gibi büyük ölçekte bestelere imza atan⁵⁹ Son Halife Abdülmecid Efendi'nin sarayında Beethoven çalınacak derecelerde Batı müziği hayranı olduğu bizzat kendisinin fırçasıyla sabittir.⁶⁰ II. Mahmud oğlu ve halefi Abdülmecid'e Giuseppe Donizetti'den piyano dersleri aldırttı,⁶¹ böylece Sultan Abdülmecid piyano çalan -ve de iyi derecelerde Fransızca konuşan-⁶² ilk padişah oldu. O da çocuklarını da Batı müziğiyle tanıştırdı ve birer müzik aleti -genelde piyano- çalma becerisi edinmesini ayrıca Fransızca öğrenmelerine özen gösterdi. Daha sonraki dönemlerde iş sarayda kadınlarının oluşturduğu müzik heyetleri ve orkestraların kurulması aşamasına kadar geldi.⁶³ Sultan Abdülmecid'ten son halifeye kadarki zaman içinde hanedan mensupları arasındaki 39 üyeden 35'inin hanesinde piyano bulunuyordu.⁶⁴ İstanbul'da asrifleşme sarayda başladı, hanedan mensupları arasında yayıldı,

⁵⁸ Ali Akyıldız, *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı: Refia Sultan*, İstanbul 1998, s. 15, 45.

⁵⁹ Selçuk Alimdar, *XIX. Yüzyıldan İtibaren Osmanlı Devleti'nde Batı Müziğinin Benimsenmesi ve Toplumsal Sonuçları*, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Aralık 2011, s. 25-26.

⁶⁰ İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'ndeki bu eserin resmi için bkz: Mustafa Cezar, *XIX. Yüzyıl Beyoğlusı*, İstanbul 1991, s. 132; *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, VII, İSAM-İBSB Yayınları, İstanbul 2014, s. 54.

⁶¹ Son asırdaki Batı müziğinin başta saray olmak üzere yaygınlık kazanması ve Avrupa'dan gelen müzisyenler ve Osmanlı hizmetindeki müzisyenlerle ilgili olarak bk. Evren Kutlay Baydar, *Osmanlı'nın Avrupalı Müzisyenleri*, İstanbul 2010. Ayrıca bk. Emre Aracı, "Each Villa on the Bosphorus Looks a Screen New painted, Or a Pretty Opera Scene: Mahmud II (r. 1808-1839) Setting the Ottoman Stage for Italian Opere and Viennese Music, and European Theatre", *Ottoman Empire and European Theatre, II: The Time of Joseph Haydn. From Sultan Mahmud I to Mahmud II (r. 1730-1839)*, ed. Michael Hüttler – Hans Ernst Weidinger, Vienna 2014, s. 621-630.

⁶² "Zat-ı şahane Fransızcaya vakıf olup pek güzel konuşur ve *Le Journal des Débats* gazetesini düzenli olarak incelerdi.", Hayrettin Nedim Göçen, *Vesâik-i Tarihiyye ve Siyâsiyye. (Osmanlı Belgelerinin Dilinden Osmanlı ve Avrupa* adı altında sadeleştirip yayına hazırlayanlar: İshak Keskin - Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2008, s. 26.

⁶³ Selçuk Alimdar, *XIX. Yüzyıldan İtibaren Osmanlı Devleti'nde Batı Müziğinin Benimsenmesi ve Toplumsal Sonuçları*, s. 18-19.

⁶⁴ Selçuk Alimdar, *XIX. Yüzyıldan İtibaren Osmanlı Devleti'nde Batı Müziğinin Benimsenmesi ve Toplumsal Sonuçları*, s. 16.

zamanla kökleşti, toplumun genel yaşam çizgisi fevkinde Avrupa tarzının, zevkinin, sofrasının, teşrifatının, giyim-kuşamının mukallidi olarak başında bulunduğu milletle âdeti yabancılaştı! Eski kültür, teşrifat ve usuller ihmale uğradı ve giderek unutuldu. 5 Nisan 1829'da halk Ramazan Bayramı'nın ilk defa bando-mızıka ile kutlandığına şahit olurken;⁶⁵ her şeyin sonunda son Padişah Vahdettin de Topkapı Sarayı'nda Bâbüssaade önünde ecdadının altın tahtına otururken dua edilip alkış⁶⁶ tutulacağına eski teşrifat tamamen unutulmuş olduğundan ne idüğü bilinmez marşlar çalındı (3 Temmuz 1918). Eyüp'teki makberine nakil için biat merasiminin bitmesini bekleyen Sultan Reşad'ın naaşı da bu şamata dan giderayak nasibini almış oldu!⁶⁷

Bununla beraber başta İstanbul'un zaman zaman sayıları 450'yi bulduğu ileri sürülen⁶⁸ Nakşî, Kadirî, Rufaî, Halvetî, Sadî, Celvetî ve Mevlevî gibi önde gelen çeşitli tekkelerinde⁶⁹ icrâ edilenler olmak üzere eski musikimiz parlak temsilcileriyle ayakta kalmaya devam etti. 1803 tarihli seyahatnamesinde Reimers, Galata Mevlevihane'sinde salı ve cuma günlerinde ayin ve sema gösterisi yapıldığını ve bunun seyretmek ve dinlemek üzere Frenklere de açık olduğunu bildirmektedir.⁷⁰ Tekke sayıları diğerlerine kıyasen çok az olan Mevlevileri kendilerini musikiyle takdim eden, sakin tabiatlı dervişler olarak görmek pek isabetli olmayabilir; özellikle 7 Şubat 1771 tarihinde Ayasofya Camii'ndeki selamlıkta, Sultan III. Mustafa'nın 1768'de başlayan Rus savaşının başlarında "Gazi" olarak ilan edilmesi (Nisan 1768) üzerinden geçen hezimetlerle dolu senelerin etkisiyle hutbede bu sıfatın dile

⁶⁵ Hakan Karateke, *Padişahım Çok Yaş! Osmanlı Devleti'nin Son Yüz Yılında Merasimler*, s. 78-79.

⁶⁶ Abdülkadir Özcan, "Alkış", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 470; Şakir Batman, "Osmanlı Devleti'nde Bir Merasim Kaidesi Olarak Toplu Selamlama", *Bilimname*, XII, 2007/1, s. 189-192.

⁶⁷ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Ankara 1949, s. 151-152.

⁶⁸ Enver Behran Şapolya, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul 1964, s. 460.

⁶⁹ 1784'te İstanbul'da 233 tekke mevcut olup bunun 30 tanesi türbe ve ziyaretgâhtır. 1840 tarihli kayıt 259 veya 254 gibi bir rakam içermekte, 1885 tarihli istatistik 260 rakamını vermekte, asrın sonlarındaki sayı 300 civarı olup 1918'de bu 254'e düşmüştür. Genel olarak bk. Atilla Çetin, "İstanbul'daki Tekke, Zaviye ve Hankâhlar Hakkında 1199 (1784) Tarihli Önemli Bir Vesika", *Vakıflar Dergisi*, XIII, Ankara 1981; Cahit Telci, "İstanbul Tekkeleri Hakkında 1885 Tarihli Bir İstatistik", *3 Mayıs 1944: 50. Yıl Türkçülük Armağanı*, İzmir 1994, s. 197-208.

⁷⁰ Heinrich Christoph von Reimers, *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordentlichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte*, II, s. 77.

getirilmesi beklenmedik bir tepkiye yol açmış ve ortaya fırlayan ve içlerinde Mevlevilerin de bulunduğu dervişler, “Yalandur, gazı değildir!” diye yüksek sesle tepkilerini dile getirmişlerdir.⁷¹ Bu herhalde fevkalade cesaret isteyen bir iş olmalıdır. Cuma selamlığının bazen padişahlar için hayati tehlike taşıyabilecek umulmadık olaylara sahne olabileceğini de unutmamak lazımdır. 18 Ekim 1791 tarihinde Ayasofya’da kılınan bir cuma namazı esnasında cami içinde kır sakallı Magribî kılıklı biri hünkâr mahfiline doğru gizlemiş olduğu silahıyla üç misket mermisi ateşlemiş, kurşunlar mahfil şebekesini delerek III. Selim’i dehşete düşürmüştü, panik içinde aşağıya inmesi etrafındakiler tarafından âdeta zorla engellenmişti. Peşkir Ağası Seyyid Abdullah Ağa kendisini Padişah’a siper ederek yaralanmasına engel olmuştur. Olay akabinde kul yazıcıları tarafından yakalanan ve söyledikleri duyulmasın diye *ağzı kapatılarak* cami dışına sürüklenen suikastçı hemen sebil önünde idam edilmiştir.⁷² Selamlık merasimleri esnasında at üzerinde yol alan padişahların etrafında yürüyen çorbacıların büyük birer yelpazeyi andıran süpürge sarıklarının bu anlamda hedefi gizleme gibi bir görev ifa ettiklerini söylemek yanlış olmaz. Nitekim böyle bir selamlığa şahit olan Reimers, bunların süpürge sarıkları arasında Padişah’ın zorlukla görüldüğünü kayda geçirmiştir.⁷³ Bu anlamda Ermenilerin Yıldız Camii’ndeki selamlık merasimi esnasında II. Abdülhamid’i öldürmek üzere bomba dolu bir arabayla kurdukları tuzak (21 Temmuz 1905), asrın sonlarında İstanbul’da cereyan eden en dehşetli olaylardan biridir. Cuma-günümüzde de olduğu gibi- çeşitli protestoların tertiplendiği günlerdendi. 19. asırda buna dair özellikle medrese talebelerinin (suhte) başını çektiği

⁷¹ Müellifi Meçhul Bir Ruzname: Osmanlı-Rus Harbi Esnasında Bir Şahidin Kaleminden İstanbul (1769-1774), haz. Süleyman Göksu, İstanbul 2007, s. 17; Friedrich von Diez, *Wesentliche Betrachtungen*, s. 29. Ayrıca bk. Kemal Beydilli, “III. Mustafa (1757-1774). Kaynarca Öncesi bir Padişah Portresi”, *Kitâb-ı Hedâyâ. Studien zum Osmanischen Reich und seinen Nachbargebieten. Zu Ehren von Hedda Reindl-Kiel*. Stephan Conermann, Sevgi Ağcagül und Gül Şen (haz.) (III. Mustafa yazısının editörleri: Sevgi Ağcagül-Henning Sievert), Bonn Üniversitesi Yayınları 2019, S. 189-245, s. 234.

⁷² İ. H. Uzunçarşılı, “Üçüncü Selim Zamanında Yazılmış Dış Ruznamesinden 1206/1791 ve 1207/1792 Senesine Ait Vekayı”, *Bellekten*, XXXVII, Ekim 1973, nr. 148, Ankara 1973, s. 615-616.

⁷³ Heinrich von Reimers, *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordentlichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte*, II, s. 14. Bu tür bir değerlendirme için ayrıca bk. *Pouqueville’s Reise durch Morea und Albanien nach Constantinopel und in mehrere andere Theile des Ottomanischen Reiches in den Jahren 1798, 1799, 1800 und 1801*. Aus dem Französischen übersetzt von. K. L. M. Müller, I, Leipzig 1805, s. 125.

pek çok örnekler vermek mümkünse de evvelki asırlarda cereyan eden bazı önemli hadiselerde olduğu gibi (1622 II. Osman, 1648 İbrahim, 1703 II. Mustafa'nın tahtlarını ve hayatlarını da kaybettikleri büyük ayaklanmalar) cuma namazının kılınmaması, ezanının dahi okunmaması gibi olağanüstü tepkilere rastlanmaz.⁷⁴ Yine de Mora'daki Rum ayaklanması (1821) sebebiyle oluşan infial dalgalarının bir sonucu ve şehre sızan Rum fedailerinin muhtemelen devlet ricaline suikast tertibi içinde oldukları istihbaratından da etkilenmiş olarak ricalin vakit namazlarını evlerinde kılmalarına dair çıkan hüküm (20 Nisan 1821), bu anlamda zikre değerlidir.⁷⁵

Batı müziği daha III. Selim zamanında İstanbul'da ahenk vurmaya başladı. III. Selim'in, kız kardeşi Hatice Sultan'ın sarayında bu tür müziği tanıdığı ve Hatice Sultan'ın misafir ettiği yabancı hanımların sergiledikleri dansları kafes arkasından seyrettiği nakledilmektedir.⁷⁶ Bazı seyyahlar o devirde “Malboro askere gidiyor”⁷⁷ parçasının çok sevildiğini ve bunu bizzat Padişah'ın da beğendiğini ve bu yüzden İstanbul'un her tarafında söylenir olduğunu rivayet ederler.⁷⁸ Kendisi de seçkin bir bestekâr olan III. Selim'in Topkapı Sarayı'nda zaman zaman “Türkmen çığırışları” da dinlediği halleri oldu; ancak bu biraz da gülmece kabilindeki bir merak gidermeden başka bir anlam kazanmadı.⁷⁹ Aynı şekilde giderek daha fazla olmak kaydıyla

⁷⁴ Feridun Mustafa Emecen, “Emperyal Dönüşümlerin Muhteşem Kenti İstanbul”, *Antik Çağ'dan 21. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, I, s. 133. II. Mustafa saltanatına son verecek isyan ve İstanbul'da cuma namazı kılınmaması (27 Temmuz 1703) için ayrıca bk. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı. Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, çev. Çağdaş Sümer, Ankara 2011, s. 99.

⁷⁵ Şânîzâde *Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2008, s. 1128; *Cevdet Tarihi*, XI, s. 167.

⁷⁶ Heinrich von Reimers, *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordentlichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte*, II, s. 16. Kardeşi Hatice Sultan'ın sarayında Fransa'nın İzmir Konsolosu Amoureur'un kızı ile Sicilyateyn Elçisi De Lodu'nun kızının org çalmaları ve bunu paravana arkasında dinleyen III. Selim'in ortaya çıkarak kızlara iltifat etmesi”, bk. Refik Ahmet Sevengil, *Opera Sanatı İle İlk Temaslarımız*, İstanbul 1969, s. 15-16 ve buradan zikreden Selçuk Alimdar, *XIX. Yüzyıldan İtibaren Osmanlı Devleti'nde Batı Müziğinin Benimsenmesi ve Toplumsal Sonuçları*, s. 17.

⁷⁷ Marlborough Dükü John Churchill'in (1650-1722) İspanya Veraset Savaşları esnasında, muhtemelen Fransa karşısında kazandığı Malplaquet muharebesindeki zaferini alaya alan sözleriyle temposu neşeli bir Fransız halk şarkısı.

⁷⁸ Heinrich Christoph von Reimers, *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordentlichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte*, II, s. 16.

⁷⁹ *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme*, haz. V. Sema Arıkan, Ankara 1993, s. 86, 100.

İstanbul'da görülmeye başlanan ve Pera'dakilere sunum yapan yabancı müzik ve tiyatro kumpanyalarının sergilediği sesli oyunlar, III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi'nin tanımlamasıyla, "opera nâm müzahref mülâ'abe-i Efrencî" (opera denilen gerçekmiş gibi sunulan Frenk oyunu) sarayın da merakını celbeder ve bunlar geldiklerinde davet edilerek seyredilir.⁸⁰ İstanbul'a gelen bu kumpanyaların artistik müzik ve sahne gösterileri, Sultan Mahmud sonrası dönemde giderek yerleşmiştir. Bu dönemde yeniden yaptırılan saraylarda tiyatro solanlarına yer verilmesi buna işaret etmektedir. Tiyatronun şehirden önce sarayda yer edindiğini söylemek yanlış olmaz. Dolmabahçe Sarayı'ndaki tiyatro salonu yanında özellikle Yıldız Sarayı'nın da özel bir tiyatroya sahip olduğu ve Batı müziği mültefiti olduğu bilinen II. Abdülhamid'in (ö. 1918) burada çeşitli etkinlikler sergilediği hatta kendisinin de tek perdelik çeşitli gülmeceler kaleme alarak, bunları sahnelettiği ifade edilmektedir.⁸¹ Piyano yanında keman da çalan ve beş yüze yakın bestesi bulunan⁸² V. Murad (ö. 1895) dışında eli resme de yatkın olan Abdülaziz'in de (ö. 1876) Batı müziğine merak sardıkları malumdur. Abdülaziz'in ustaca ney üflediği ise bilinmektedir.⁸³ Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra yeni kurulan Batı tarzı askerî sistem içinde artık anlamı kalmamış olan ve zorunlu olarak ocakla aynı akıbeti paylaşan mehter müziği, yerini hatta cuma selamlıklarında duyulan İtalyan-kârî opera parçalarının detone melodilerine terk ederken son zamanlara kadar resmî marş diye çalınan canbazhane fanfanalarından bozma *Mecidiye Marşı* gibi parçalar, asrileşmenin aynı zamanda kulak tırmalayan örneklemeleri oldular. Bizzat II. Mahmud'un yeni ordusu için acemaşiran makamında ama Batı tarzı marş türü bir parça bestelediği ifade edilmektedir.⁸⁴

⁸⁰ III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme, s. 248; Selçuk Alimdar, XIX. Yüzyıldan İtibaren Osmanlı Devleti'nde Batı Müziğinin Benimsenmesi ve Toplumsal Sonuçları, s. 17-18.

⁸¹ Orhan Koloğlu, Abdülhamid Gerçeği, İstanbul 2002, s. 52-53.

⁸² Vedat Kosal, Western Classical Music in the Ottoman Empire, İstanbul 1999, s. 29-31'den zikreden Selçuk Alimdar, XIX. Yüzyıldan İtibaren Osmanlı Devleti'nde Batı Müziğinin Benimsenmesi ve Toplumsal Sonuçları, s. 22.

⁸³ Mabeyn Başkâtibi Âtıf Efendi'nin Hatıratı, vr. 21b.

⁸⁴ Selçuk Alimdar, XIX. Yüzyıldan İtibaren Osmanlı Devleti'nde Batı Müziğinin Benimsenmesi ve Toplumsal Sonuçları, s. 18. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'daki bu tür icraati için bk. Adam Mestyan, "Sound Military Music, and Opera in Egypt During the Rule of Mehmet Ali Pasha (r. 1805-1848), Ottoman Empire and European Theatre, II: The Time of Joseph Haydn. From Sultan Mahmud I to Mahmud II (r. 1730-1839), s. 631-656.

III. Selim devri yabancı elçiliklerin kendi aralarında tertipledikleri eğlenceler, şüphesiz Avrupa tarzında esintiler aksettirmekteydi. Bunlar yaz günlerinde Boğaz'daki elçiliklerde eğlenceler ve piknikler düzenlerler, karnaval günleri balolar verirler, diplomatlar ve eşleri dâhil olmak üzere elçilik mensupları tertiplenen maskeli balolarda değişik kıyafetler içinde topluca eğlenirlerdi. Bizzat elçilerin hanımlarıyla beraber kendi aralarında rol paylaşımı yaptıkları tiyatro ve opera sahneledikleri bilinmektedir.⁸⁵ İsveç Elçiliği'nde özel bir tiyatro salonu bulunmaktaydı.⁸⁶ Boğaz gezisi esnasında bunların bahçe şenliklerine şahit olan Padişah'ın rahatlarına bakmaları ve eğlencelerine devam etmelerine dair haber yollaması ve ayrıca çiçek ve şekerleme göndererek özellikle hanımların kalbini fethetmesi, hatta bir gün -Büyükdere'deyken başlarına geldiği gibi- yağmura yakalandıklarında cemiletan şemsiyelerini açmalarına izin vermesi,⁸⁷ yeni dönem Avrupa salon kibarlığının tezahürü

⁸⁵ Lafitte-Clave, *Journal d'un officier François à Constantinople*, s. 156, 163-165. Mesela 1785-1786'da Voltaire'in ilk defa 1749'da sahnelenen Nanine (ou le péjugé vaincu) eseri ve 1782'de ilk defa oynanan Giovanni Paisiello'nun Sevil Berberi (Barbiere di Siviglia) operaları. Sevil Berberi'nde İsveç Elçisi'nin hanımı madam Heydenstam Rosine rolünü üstlenmiştir, (s. 156). Yine İsveç Elçiliği'nde sergilenen bir İtalyan operasında Madam Heydenstam dışında yeni İspanya Elçisi Bouligny'nin kızı matmazel Bouligny, İngiliz Elçiliği'nden Bianchi, Rus Elçiliği'nden Konsolos Ferrieri rol almışlardır (s. 163). Heinrich Christoph von Reimers, *Reise der russische-kaiserlichen ausserordentlichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte*, I, s. 169, 189-190.

⁸⁶ Heinrich Christoph von Reimers, *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordentlichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte*, II, s. 52; ayrıca bk. Suna Suner, "The Earliest Opera Performance in the Ottoman World and the Role of Diplomacy", *Ottoman Empire and European Theatre, I. The Age of Mozart and Selim III (1756-1808)*, ed. Michael Hüttler – Hans Ernst Weidinger, Vienna 2013, s. 189 vd.

⁸⁷ Heinrich Christoph von Reimers, *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordentlichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte*, I, s. 181. Şemsiye açmak yalnızca padişaha mahsustur, o yakınlardayken açılmaz. Saray önünden geçen deniz araçları da şemsiyelerini indirmek ve de sessiz olmak ve edepli davranmak zorundadır. Bu hususta bk. Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-ı Hümayunları -Nizam-ı Cedid-*, s. 98. Bu davranış bir saygı almeti addedilmekle beraber kökeninin güvenlikle ilgili bir önlem olduğu açıktır. Saray önünden geçerken şemsiye açılmaması ve edep dışı davranılmamasıyla ilgili hükümler geç tarihlere kadar geçerliliğini korumuştur. Padişahın sahilsarayı önünden sandalla geçerken yatmış vaziyette olan ve şemsiyeyi kapatmayan birine dair yapılan uyarıyla ilgili olarak bk. BOA, C.ML. no. 27204, sene 1886. Bu belgenin görüntüsü için bk. *Büyük İstanbul Tarihi*, II, s. 366. 1812'de İstanbul'a gelen diğer bir seyyahın kaydına göre, padişah sarayı önünden geçerken tütün ve çubuk içilmesi dahi yasaktır. Bk. *Johann Heinrich Mayr's Reise nach Konstantinopel, Aegypten, Jerusalem, und auf den Libanon*, yay. Johann Conrad Appenzeller, St. Gallen 1820, s. 111.

gibidir. Belki, aynı zamanda III. Selim'in sütkardeşi olup ve yeğeniyle evlendirdiği Kaptanıderya Küçük Hüseyin Paşa'nın şahsî dostluk kurduğu İstanbul'daki İngiliz Elçisi Lord Elgin'in ısrarlarına dayanamayıp nihayet sarayında hanımı Esmâ Sultan'ı peçesiz haliyle sezdirmeden gözetlemesine razı olması, bu kabil eğlencelerden biriydi ve zamanında sefaret mahfillerinde anlatılmakta olması gerçek bir hikâyeye karşı karşıya olduğumuza bizi âdeta ikna eder. Hüseyin Paşa, Lord Elgin'i sarayına alır ve büyük salonun kalın kadife perdeli pencere loşluğunda bir an için başını kendisine doğru çeviren ve eliyle selam verir gibi yapan yarı peçeli bir hanımın belli belirsiz güzel çehresini keşfeder. Helecanı sefarethaneye döndüğünde de devam etmekte olmalı ki durumu eşi Leydi'ye anlatmaktan kendini alamaz. Sonuç, Leydi Elgin'in kahkahası ve Kaptan Paşa'nın sarayında gördüğü o hanımın kendi karısı olduğunu öğrenmesiyle tam bir sürprize dönüşür.⁸⁸ Leydi Elgin ile Kaptan Paşa'nın iş birliği İstanbul'da başlayan asrî hayata ilginç bir katkı yapmıştır!

19. yüzyıl Avrupa'sında gözlenen kimi teknik gelişmeler çok geçmeden İstanbul ahalisinin de ilgisine sunulur. Bunlardan biri muhakkak ki İstanbul göklerinde yükselen ilk balon gösterisidir. Kara Mühendishanesi'nin İngiliz mühtedisi olan beşince halifesi mühendis Selim tarafından yapılan sıcak hava balonu (O zamanlar buna çadır deniliyordu!) 1802'de Mısır'ın Fransız istilasından kurtuluşu münasebetiyle tertiplenen büyük kutlamalar esnasında bir ilk olmak üzere göklere yükselir.⁸⁹ 1844'de İstanbul'a gelen Comasgi adlı İtalyan Haydarpaşa ve sonra Taksim'de balonla iki uçuş yapar ve sanki bir kuyruklu yıldız görünmüş gibi halkın büyük alaka ve helecanını celbeder. Comasgi, Haydarpaşa'daki üçüncü uçuşunda gözden kaybolmuş ve bir daha ortaya çıkmamıştır.

İstanbul, buharlı gemi, telgraf, telefon, tren, tramvay, tünel, özellikle elektrik ve nihayet otomobil gibi nimetlerle Avrupa'dan fazla gecikmemiş olarak tanışır. İlk buharlı gemi teması II. Mahmud sayesinde olur. Resimlerini de gözlemleyebildiğimiz, Padişah'ın satın aldığı yandan çarklı büyük yatı "Buğu" gemisi olarak tanınmaktaydı. Bu güzel Türkçe isim zamanla

⁸⁸ Josef Krauter, *Franz Freiherr von Ottenfels. Beiträge zur Politik Metternichs im griechischen Freiheitskampfe 1822-1832*, Salzburg 1913, s. 11-12.

⁸⁹ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, İstanbul 1995, s. 53, n. 2; *Câbi Târîhi*, s. 59.

yerine aynı anlamdaki Fransızca “*vapur*”a terketti. II. Mahmud, Tekirdağ (1830), Gelibolu (1831) ve Varna (1837) gezilerine bu gemiyle çıkmıştır.

Kırım harbi esnasında İstanbul ile Varna’daki ordu merkezi arası çekilen telgraf ilk hat olma özelliğini taşır (1853) ve kısa zamanda modern idarenin vazgeçilmezi arasında yer alır. Özellikle II. Abdülhamid devrinde (1876-1909) fevkalade yaygınlaştırılmış olarak imparatorluğun en ücra köşeleriyle anında haberleşme imkânı sunan bu yenilik, dağılmakta olan imparatorluğun sıkıca merkezî rabtın denetimi altında tutmak gibi müstesna bir hizmet ifa ederken II. Abdülhamid idaresinin yıkılmasında da en etkin rolü üstlendi. Dağılan imparatorluk akabinde girilen Millî Mücadele’de imparatorluktan kalan bu hatların başarıya olan katkısını küçümsemek gerektir. Öte yandan İstanbul’da telefon resmî organlar dışında aynı yaygınlığa kavuşmadıysa bunun son dönemdeki idarelerin toplumu sıkı denetim altında tutma kaygısından kaynaklandığı bilinmektedir.

Deniz tarafı surları önünden Sarayburnu’na ve Sirkeci’ye varan demiryolu, yapımcı için işi en ucuza çıkartacak bir güzergâhın tercihiyle inşa edilirken Topkapı Sarayı’na ismini veren Sarayburnu’ndaki bina başta olmak üzere güzergâh, üzerindeki tarihsel mekânların ilk tahribatını da beraberinde getirdi. Özellikle Sarayburnu-Eminönü arasındaki binaların zaman içinde ortadan kalkışı böylece meydana gelirken Nefs-i İstanbul’un Müslüman ahalisine ulaşım anlamında pek faydası dokunmadı. 1864’te ilk atlı tramvay hatları Bayezid-Aksaray, Karaköy-Tophane-Beşiktaş güzergâhında açıldı, Arnavutköy’e kadar uzatıldı ve Karaköy-Beyoğlu-Şişli hatlarıyla genişletildi. Anadolu yakası daha uzun zaman bu gelişmelerin muhasara ettiği şehre seyirci kaldı. Bu yakada tramvay -elektrikli olarak- ancak Üsküdar-Kadıköy hattıyla 1927’de çalışmaya başladı. Hülasa genelde yaya biçimde gidip gelme yaygın bir ulaşım şekli olarak asrın sonlarına kadar -hattâ yakın zamanlara kadar- geçerliliğini korudu. 1874’te Karaköy-Beyoğlu arasındaki yoğun insan trafiğinin ekonomik cazibesıyla kazılan Tünel ise zaten şehrin bu anlamdaki genel ihtiyacına cevap veren bir girişim olarak düşünülmemiştir. Şehrin imtiyazlı kesimi olan Beyoğlu, çağdaş belediyciliğin de başlangıç noktasını teşkil etti. Mayıs 1856 tarihinde İntizam-ı Şehir Komisyonu oluşturulmuş, 1858’de İstanbul 14 belediye dairesine ayrılmış ve Beyoğlu ve Galata’yı içine alan ve modern belediyciliğin ilk örneğini oluşturan 6. Daire, 1877 senesine kadar ayrıcalıklı konumunu korumuştur. Yolların

aydınlanması, çöplerden temizlenmesi gibi asrîlikler öncelikle Beyoğlu'na özgü hizmetlerdendir. Önceki asırlarda çöp toplama, bu işi yapmayı üstlenen ve karşılığında belirli bir ödemede bulunan "Arayıcı" adı verilen çöpçü esnafına bırakılmıştı. Çöplerin toplanması ve sokak temizliği "Çöplük Subaşısı" denilen bir yetkili tarafından arayıcılara ihale edilirdi. "Arayıcı", topladığı çöplerden işe yarar olanları ayırır geri kalanları denize dökerdi.⁹⁰ Denize dökme uygulaması yakın zamanlara kadar geçerliliğini korumuştur. Büyükada'nın Marmara cihetindeki bayırından aşağı denize atılan çöplerin oluşturduğu yüzkarası çöplüğünü burada hatırlamamak mümkün mü? *Câbi Tarihi*'nde yer alan ve uygulaması İstanbul ve Bilâd-ı Selâse kadılarına havale edilen şu ferman kaydı (Ağustos 1812) temizlik işlerine verilen önemi vurgulamakla beraber yine de çöplerin denize atılmasını öngörür. "Herkes sokaklarda duhan içmeyüp ve herkes sokaklarını ve dükkânları önlerini süpürdüp deryaya ilka!.." ⁹¹ 1854'ten sonra çöp toplama ve temizlik işleri belediyelere havale edilmiş olmakla beraber bunun bütün şehre şamil bir hizmet olabilmesi için uzun zamanların geçmesi gerekti. İstanbul genelinde muhtarlıkların ihdas edilmesi ve evlere numara konulması Vak'a-i Hayriye'den (1826) sonra yaşama geçirilmiş, hattâ sokaklara Avrupa şehirlerindeki gibi isimler verilmesi ve bunun sokak köşelerine raptedilen levhalarla belirtilmesi çok daha sonraki dönemlere sarkmış bulunuyordu. 1864 tarihli bir seyahatname bazı sokak isimlerinin tuhaflığına işaret eder: Tophane'de *Sormagir* Sokağı, Pera'da *Kellekoparan* ve *Cihangir* sokakları gibi.⁹² Bu bağlamda II. Mahmud döneminde bekâr odalarının yoğun yer tuttuğu ve bir fuhuş yuvası olarak mimlenen Bahçekapı'daki *Melekgirmez* Sokağı'nın isminin ve hatta birkaç saat içinde yıkılarak cisminin ortadan kaldırıldığını (1813) hatırlatalım.⁹³

Asrın ortalarından itibaren şehrin asrî semti olan Beyoğlu her türlü eğlencenin ve hane söndüren kaçamakların da merkezi oldu. Bu anlamda genelde mirasyedi Müslüman kesimden müdavimlerinin de giderek artmakta olduğu bir sefahat beldesi olarak nahoş bir iz bıraktı. Kırım savaşı esnasında İstanbul'u karargâh olarak kullanan onbinlerce yabancı asker için burada ve Selimiye-Üsküdar bölgesinde Avrupa tarzında çeşitli *haneler* açılması

⁹⁰ Vahdettin Engin, "İstanbul Çöpleri", *Cumhuriyet'in Aynası Osmanlı*, İstanbul 2010, s. 85-92.

⁹¹ *Câbi Tarihi*, II, s. 885.

⁹² Friedrich Wilhelm Hackländer, *Reise in den Orient*, I, s. 62.

⁹³ Şânîzâde *Tarihi*, I, s. 584, 657-658; *Câbi Târîhi*, s. 914.

yozlaşmaya yaygınlık kazandırdı ve giderek olağan hale getirdi. Suriçi İstanbul'da da bu gibi yerlerin bulunduğu bilinmekte olup bunların içinde en tanınmış yerlerden birini Cevdet Paşa *Tezâkir*'inde özellikle dile getirmektedir. O günün Manukyan'ı olan, ölümü (28 Şevval 1271/13 Temmuz 1855) münasebetiyle bazı şairlerin hatta tarih düşürdükleri Langa Fatma'nın İstanbul Edirnekapı semtinde bayağı bir mahalle hacminde olup da "kibârâne ve zarifâne" işlettiği hanesi, Cevdet Paşa'nın ifadesiyle dönemin Zabtiye Müşiri'nin dahi denetiminden âzâde idi.⁹⁴ Bu gibilerin, moldavancıları ve sermayeleriyle birlikte şehirden sürüldükleri devirlerin, hatta *Melekgirmez Sokağı* hikâyesinde olduğu gibi tamamen ortadan kaldırıldığı dönemlerin artık geçmişte kaldığını Cevdet Paşa'nın bu kaydı yeterince anlatmaktadır.

Kırım Savaşı sonrasında İstanbul'da Müslüman kesimin günlük yaşam ve zevklerinin değişimine, Boğaziçi'nin yaygın bir şekilde yerleşime açılması ve sayfiye mekânı olarak öne çıkmasına Cevdet Paşa (ö. 1895) *Marûzât*'ında önemli tespitler, çarpıcı ve tuhaf açıklamalarla geniş yer vermiştir.⁹⁵ Kâğıthane gezintileri, âdeti III. Ahmed devrindeki (1703-1730) eski itibarını kazanmış olarak ziyade rağbet bulur. Göksu, Boğaz ve mehtap sefaları bir yenilik olmak üzere özellikle öne çıkar. Mefruşattan sofrta takımlarına kadar hayatın alışkanlıkları değişir, günlük yaşamın eski sadeliği ve bereketi terk edilir. Kadıköy ve Adalar'ın henüz yerleşim yoğunluğu arz etmediği, Kızıltoprak'ın adının dahi anılmadığı bir dönemde kışları İstanbul veya Beyoğlu'nda, yazları ise Boğaz'da oturmak moda haline gelir. Kısa zamanda yaz aylarında burada kiralık bulmak neredeyse imkânsızlaşır ve fiyatlar fahiş derecelerde yükselir. Mesire yerleri saraylılar dâhil olmak üzere artık kadınlara da hizmet vermeye başlar. Kadın erkek bir arada olma hali giderek artar ve eski kötü huylar terk edilerek karşı cinse alaka doğal mecrasına oturur! Mesire yerlerinde işaretlerle muşaka kadın erkek ilişkilerine yeni bir boyut katar. Öteden beri dışarı çıkma âdeti olmayan saray kadınlarının İstanbul'da dolaşmaları için II. Mahmud devri sonlarında feraceler icat edilir ve saray kadınları bunlara bürünerek şehirde gezilere çıkmaya başlar.⁹⁶ Abdülmecid döneminde (1839-1861) saraylıların şehirde dolanmaları giderek göze batacak derecede artar. Bu sair rical haremeleri ve kudretlerine göre halk kesimi tarafından da

⁹⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I-12, yay. Cavit Baysun, Ankara 1986, s. 50.

⁹⁵ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, yay. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 7- 9.

⁹⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I3-20, s. 3, 8.

taklit edilir. Başlayan yeni hayat tarzının mali yükü İstanbul'da büyükten küçüğe hemen herkesi etkiler, hesaplar şaşar! Padişah kızları, ikballeri, ricâl haremeleri, yaz aylarını geçirmek üzere İstanbul'a gelen ve zenginlikte herkesi gölgede bırakarak kıskançlık uyandıran Mısırlı "prenseler" ortalıkta dolaşip dururlar. Hatta Abdülmecid'in kızları gece mehtaba dahi çıkar olurlar -ve de damatlar dâhil olmak üzere- sultan babalarından epey papara yerler!-⁹⁷ Oysa vaktiyle I. Abdülhamid'in (ö. 1789) kızı, babasına yazdığı pusulada, şehirde dolaşmadığından bahsetmekte, padişah babası da kendisine yakışanın zaten bu olduğunu ifade etmekteydi!

İstanbul'un taçlı misafirleri: Yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul aynı zamanda çeşitli prenslerin, veliahtların, kral ve imparatorların ağırlandığı bir şehir haline geldi. Bunlar layık olduğu şekilde karşılandılar ve padişah saraylarında misafir edildiler. Fransa Kralı Louis-Philippe'in oğlu Prens de Joinville (1839), yine aynı sene Felemenk Kralzadesi Prens Henri, Rus Prensi Konstantin Nikolayeviç (1845), metbu hükümdarına biat münasebetiyle Romanya Prensleri Alexander Ioan Guza (1860) ve Karl von Hohenzollern-Sigmaringen (1866), Britanya Veliahtı Galler Prensi ve eşi (1869) dikkat çekici örneklerdendir. Yabancı ziyaretlerinin artması sebebiyle önemli bir teşrifat sorunu ortaya çıkmış ve gelenlerin nasıl ağırlandığı ve uygulanacak protokolün bir düzene sokulması kaçınılmaz olmuştur. Bu anlamda 1846'da Hariciye Nezareti Tercüme Odası'na bağlı Teşrifat-ı Hariciye Memurluğu ihdas edilmiş, eski teşrifat yerini Avrupaî protokola bırakmıştır.

En muhteşem ağırlama muhakkak ki tek başına gelen Fransa İmparatoru III. Napolyon'un (ö. 1873) eşi İmparatoriçe Eugénie de Montijo (ö. 94 yaşında, 1920) için yapılanı oldu ve zamanla halk muhayyesi bu ziyaretten bir Baltacı-Katarina hikâyesi yaratmış olsa da Sultan Abdülaziz (ö. 1876) tarafından uzun yıllar unutulmayan masalımsı bir hüsnü kabul gördü, zarafet ve kibarlıkla ağırlandı (1869).⁹⁸ Yorganı incilerle bezeli özel yatak odası tefrişi dâhil olmak üzere Beylerbeyi Sarayı'nın hazırlanması, İstanbul'da bulunduğu sürece geceleri Boğaz kıyı ve tepelerinde binlerce insanın ellerinde tuttıkları meşalelerle yarattıkları şehriyin İmparatoriçe'nin

⁹⁷ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 13.

⁹⁸ Karşılıklı, ağırlanışı ve ziyafet sofrası hakkında yeni bir çalışma olarak bk. Mehmet Yıldız, "Türk Resmî Ziyafet Kültüründe Zirve: Fransa İmparatoriçesi Eugénie Onuruna Verilen Muhteşem Ziyafetler (1869)", *Millî Folklor*, 26/102, Ankara 2014, s. 129.

uzun yıllar yaşattığı anılarında yer etti. İstanbul'a vardığında yatından, şerefine düzenlenen resmigeçitte hazır bulunmak üzere gidilen Beykoz kasrında arabadan inerken, kasma girerken ve ziyafet sofrasına sevk edilirken Abdülaziz'in İmparatoriçe'nin elinden tutarak, sol koluna girerek eşlik etmesiyle İstanbul halkı aleni olarak bir padişahın bir kadını *koltukladığına* ilk defa şahit oldu!⁹⁹

Sultan Reşad (ö. 1918) devrinde ama bu sefer mahlu' imparatoriçe sıfatıyla ve haliyle artık ihtiyar bir kadın olarak tekrar geldiğinde (1911), yine de eski hukukuna riayet edilmiş olarak karşılandı ve ilk gelişinde küçük yaşlarda kendisine tanıtılmış olan Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi tarafından ziyaret edildi, vaktiyle şahane bir şekilde ağırlandığı mekânları son bir defa daha görmüş olmaktan son derece memnun oldu ve muhakkak ki bir o kadar hüzünlendi.¹⁰⁰

Hanedan mensubu diğer pek çokları yanında taçlı ziyaretçilerin listesi özellikle asrın ikinci yarısından itibaren kesafet arz etmek üzere, Rus grandüklerine, Prusya veliht prenslerine, Avusturya-Macaristan ve Alman imparatorlarına, 1873'te gelip Beylerbeyi sarayında ağırlanan İran Şahı Nasirüddin'e¹⁰¹ ve Brezilya İmparatoriçesi Teresa Christine'ye kadar uzanır. İmparatoriçe 14 Ekim 1876'da Harem'i ziyaret etmiştir.¹⁰² Bunlara, 1869-1877 arası Amerika Birleşik Devletleri'nin 18. başkanı olarak görev yapmış olan Ulysses Simpson Grant'ı da (ö. 1885) ilave edebiliriz. Eski Başkan'ın ziyareti Ayastefanos Anlaşması'nın yapıldığı (3 Mart 1878) kara günlere rastladığı İstanbul'a 1-6 Mart arasında misafir edildi ve II. Abdülhamid ile görüştü. Padişah kendisine *Leopold* ve *Linden Tree* adları verilen 5 ve 4 yaşında üç-beş asırlık şecereye sahip olduğu ileri sürülen iki Arap atı hediye etmiştir.¹⁰³ Beylik menşûrlarını almak üzere İstanbul'a gelen ve metbu hükümdarına

⁹⁹ *Mabeyn Başkâtibi Âtîf Efendi'nin Hatıratı*, vr. 52b.

¹⁰⁰ Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, III, İstanbul 1941, 73-75.

¹⁰¹ *Mabeyn Başkâtibi Âtîf Efendi'nin Hatıratı*, vr. 69a-70b.

¹⁰² Davut Erkan, *II. Abdülhamid'in ilk Mabeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hatıratı, I-II, 1876-1880*, İstanbul 2011, s. 87.

¹⁰³ Bu ziyaret ve iki devlet arasındaki ilişkiler boyutunu da sergileyen başarılı bir çalışma olmak üzere bk. Ali Sönmez, "Ayastefanos Antlaşması'nın Gölgesinde ABD Eski Başkanı Grant'ın Türkiye Ziyareti", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/I (Yaz 2013) s. 37-55. Ayrıca 1872'de Grant'ın büyük oğlu Frederick Dent Grant, ABD Ordusu Genel Kumandanı General William Tecumseh Sherman ile birlikte İstanbul'a gelmiş ve gerektiği gibi ağırlanmıştır. Beyaz Saray için 680 kilo ağırlığında, 10 bin dolar (40 bin kuruş) değerinde kırmızı-sarı-mavi renkli bir Uşak halısı hediye edilmiştir.

biat eden Tunus beyleri, Mısır vali ve hidivleri, Eflak-Boğdan, Sırp ve Bulgar prensleri (daha sonra geldikleri sıfatlarıyla Romanya, Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ kralları) bir tarafa bırakıldığında, en önemli hükümdarlar listesinin başında Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph (1848-1916) ve yine Habsburgların 1916-1918 arasındaki son imparatoru I. Karl (ö. 35 yaşında, 1922) ile İmparatoriçe Zita (ö. 97 yaşında, 1989) ve haliyle Alman İmparatoru II. Wilhelm'in (ö. 1941) 1889, 1898 ve 1917'de olmak üzere İstanbul'a yaptığı üç ziyaret gelmektedir. Kutsal yerlere kadar uzanan ve buradaki bir ziyafet sofrası nutkunda "300 milyon Müslüman'ın halifesi" olan II. Abdülhamid'e dostluğunu bütün dünya önünde alenen ilan eden II. Wilhelm'in ikinci ziyareti, İstanbul'a, Sultanahmet meydanındaki Alman Çeşmesi'ni hediye etti.¹⁰⁴

Avrupa'nın en uzun tahtta kalan (1848-1917) hükümdarlarından olan Avusturya-Macaristan Kaiser'i Franz Joseph'in İstanbul seyahati, Abdülaziz'in Avrupa seyahati dönüşünde uğradığı son payitaht olan Viyana'ya yaptığı ziyareti (1867) iade amacını taşır ve Abdülaziz'in Viyana ziyareti gibi Kaiser'in de İstanbul ziyareti bir ilktir. Bu özelliğinden ötürü ve işlenmemiş bir konu olması sebebiyle İstanbul bağlamında olmak üzere burada Kaiser Franz Joseph'in ziyaretine dair bazı küçük bilgiler vermek uygun düşebilir: 28 Ekim -1 Kasım 1869 arasında İstanbul'da kalan ve muhteşem merasimlerle karşılanan Kaiser, akabinde Atina'ya ve oradan da Süveyş Kanalı'nın açılış merasiminde (19 Kasım 1869) bulunmak üzere Mısır'a gitmiştir. İstanbul halkı kendisini *Nemçe Padişahı* olarak andı.¹⁰⁵ Dolmabahçe Sarayı'nın Beşiktaş tarafındaki geniş bir kısmı (Mabeyn Dairesi) ikametine tahsis edilmiş bulunuyordu. Dolayısıyla Sultan Abdülaziz ile aynı sarayı paylaştı ve bu durum halk nezdinde iki devlet arasındaki dostluğun gerçek bir göstergesi olarak yorum buldu ve memnuniyet yarattı. 16. asrın başlarından itibaren iki yüz sene süren amansız Osmanlı-Avusturya savaşları hatırlandığında günün birinde Habsburg ve Osmanlı hükümdarlarının aynı mekânı paylaşacakları her halde hiçbir fâninin aklına gelmezdi! Karşı sahildeki Beylerbeyi Sarayı aynı günlerde İstanbul'da ağırlandırmakta olan Prusya Veliyaht Prensi'ne tahsis edilmiş bulunuyordu. Franz Joseph, gelişinin ertesi günü, temaşası daha

¹⁰⁴ Semavi Eyice, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde İstanbul'da Alman Mimarların Çalışmaları", İki Dost Hükümdar: Sultan II. Abdülhamid – Kaiser II. Wilhelm, İstanbul 2010, s. 24-25.

¹⁰⁵ Beda Dudik, *Kaiser-Reise nach dem Orient*, Wien 1870, s. 105.

rahat olsun diye seçilen hemen yakındaki Beşiktaş Camii'nde âdeta daha özenle hazırlanan cuma selamlığına şahit oldu. Abdülaziz'in Mısır seyahati dönüşünde (24 Nisan 1863) Avrupa tarzında olarak yerleşmeye başlayan coşkulu ve sesli tezahüratla selamlama,¹⁰⁶ eski İstanbul adabında köklü değişiklikler husule getirmişti. Artık eskiden olduğu gibi padişah karşısında mutlak sessizlik ve hatta hükümdarın yüzüne bakmama edebi terk edilmiş olduğundan cami güzergâhında, aralarında ferace ve yaşmakları içinde çok sayıda kadının da bulunduğu kalabalık, Padişah'ı, "Çok yaşa, bin yaşa!" âvâzeleriyle selamlamaktaydı. İki hükümdar birlikte görüldükleri her yerde büyük bir gulgule âfâkı sarıyordu. Halkın Padişah geçerken ellerindeki dilekçeleri sallamaya devam etmeleri yine de eski âdetlerden geriye bir şeyler kaldığını göstermekteydi.¹⁰⁷

Kaiser, bir saat kadar kaldığı Ayasofya başta olmak üzere şehrin büyük camilerini dolaşır. Cebhane, tıkkış tıkkış dolu olduğu özellikle belirtilen hazine dairesi, kutsal emanetlerin bulunduğu mahal ve kütüphanesi dâhil olmak üzere artık oturulmayan ve biraz da ihmal edilmiş izlenimi veren Topkapı Sarayı'nı; bugün stadın yer aldığı, o zamanlar geniş bir yer işgal eden Dolmabahçe saray ahırlarını gezdi. Burada çeşitli cinslerde ve hizmetlerde kullanılmak üzere 850 at, eski zamanlardan kalanlar da dâhil olmak üzere çeşitli arabalar, eyerler, murassa koşumlar, at örtüleri vs. özellikle göze çarpmaktaydı. Burada kendisine donanmış bir küheylan hediye edilir. Saray Kütüphanesi'ni ziyareti esnasında Kaiser, vaktiyle Kanuni'nin Macaristan'dan getirdiği Macar Kralı Matthias Corvin'in (ö. 1490) meşhur kütüphanesinden çıkma bazı kitapları inceledi. Burada dört parça eser bohçalanmış olarak kendisine hediye edilmiş olup bunları avdetinde Macar Milli Kütüphanesi'ne teslim etmiştir.¹⁰⁸ Cilt kapakları üzerlerinde *gagasında bir yüzük tutan karga* (Corvin / Latince Corvus zaten karga demektir) arması taşıyan bu dört kitap, Augustinus'un (ö. 430) *Tanrı Devleti* (*De Civitate Dei*) adlı eseri, Titus Maccius Plautus'tan

¹⁰⁶ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, yay. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 74.

¹⁰⁷ Georg Dimpwolf, *Konstantinopel. Ein Führer für Reisende nach Stambul*, Leipzig 1860, s. 67. II. Abdülhamid döneminde toplanan bu dilekçelerin değerlendirilmesi için Yıldız Sarayı'nda Gazi Osman Paşa riyasetinde bir büro (*Marûzat-ı Rikabiye Dairesi*) kurulmuştur. Tahsin Paşa, *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931, s. 19.

¹⁰⁸ Tahminen 2.000 ciltten oluştuğu varsayılır. Bugün 232 adet *Corvinae* tespit edilmiş olup UNESCO tarafından korunması gereken kültürel varlıklardan olarak dünya mirası ilan edilmiştir. Budapeşte'deki Millî Kütüphane'de ise sadece 53 parça bulunuyor.

(ö. 184 MÖ.) *Komedyalılar (Komödien)*, Polybius'un (ö. 120 MÖ) *Tarih'i (Historiai)* ve diğer Grekçe adı verilmemiş bir başka eserdir. Mathias Corvin'in kütüphanesinden arda kalan diğer eserler -tamamı 14 parça- bilindiği gibi 93 *Seferi'*ne takaddüm eden günlerde, Macarların Türklere karşı sergiledikleri dostluk gösterilerine bir karşılık olmak üzere özel bir heyetle Budapeşte'ye gönderilmiştir (Nisan 1877).¹⁰⁹ Kaiser, Kadıköy'deki arkeolojik kalıntıları; has ekmek, çorba ve pilavdan oluşan karavanayı tattığı, 8 bin kişiyi istiap edebilen ve Avrupa'da bile eşi bulunmadığı ifade edilen geniş ve ferah Selimiye Kışlası'nı ve 600-700 hastaya yer açabilen Haydarpaşa Hastahanesi'ni ve Müslümanların âdeta bir piknik alanı gibi kullandıklarına şahit olunan büyük Karacaahmet Mezarlığı'nın servi ormanı halinde uzandığı Üsküdar'ı da ziyaret etmiştir. O sıralarda inşası devam etmekte olan Çırağın Sarayı'na bağlanacak olan Yıldız bahçesinde bir hayvanat bahçesi olduğunu galiba pek bilmemekteyiz. Bu vesileyle burada 20 kaplan, 12 aslan, 8 zürafa bulunduğunu öğrenmekteyiz.¹¹⁰ 31 Ekim Pazar günü Kaiser, ayın için Pera'daki Katolik Meryemana Kilisesi'ni ziyaret eder. Yetersiz kalan yolların arz ettiği sıkıntıların hâlâ sürmekte olmasından ötürü Kaiser'in ziyareti sebebiyle Dolmabahçe'den Gümüşsuyu'na çıkan yol genişletilmiş, Meryemana Kilisesi'nden aşağı Tophane'ye inen yolumsu geçit geniş istimplâklar ile gerçek bir yol haline getirilmiştir. Pera halkı arasında burasının adı da "Franz Joseph Caddesi" olmuştur.¹¹¹

Bu durumda "Dışardan bakıldığında muhteşem görünüşü insanı fevkalade etkileyen bir şehir, içine girildiğinde ise derin bir hayal kırıklığı yaratıyor."¹¹² veya "Dünya'nın en güzel yeri. Sultan'ın *rüya-misal şehrinin hayalini kurarken 600 binlik bir köyde uyandık.*"¹¹³ gibi çok farklı zaman aralıklarıyla ifadesini bulan aynı anlamlardaki bu tür kayıtlar imparatorluğun sonuna kadar geçerliliğini korumuştur.

¹⁰⁹ Béla Eródi, *Csok jása : a török küldöttseg latogatásanak emlékkönyve* = Çok yaşa! Türk Heyetinin Ziyaretinden Hatıra Kitabı, Budapest 1877 / Akademiai Kiado, 2001.

¹¹⁰ Beda Dudik, *Kaiser – Reise nach dem Oriente*, s. 99.

¹¹¹ Beda Dudik, *Kaiser-Reise nach dem Orient*, s. 105-106.

¹¹² Jean-Baptiste le Chevalier, *Reise durch den Propontis und Pontus-Euxinus*, Liegnitz-Leipzig 1801, s. 108.

¹¹³ Eugen Jouve, *Nach dem Orient. Reise im Gefolge der alliirten Armee nach der Türkei, Walachei und Krim*, s. 56.

XIX. asrın sonunda ve XX. asrın başlarında İstanbul modern Avrupa payitahtlarına kıyas edildiğinde, civar bölgelerden gelen buğdayın yol ve taşıma masraflarındaki yükseklik sebebiyle Marsilya'dan getirilen unla yapılan ekmeğin daha ucuza mâl olduğu, azametli nüfusuna rağmen yine de “Büyük Köy” yakıştırmasını haklı çıkartacak durumdaydı. Şehrin içinde bulunduğu perişan durum Şehremini Cemil Topuzlu'nun 1912 tarihli hatıratındaki kayıtlarla yeterince gözler önüne serilmektedir: Buradaki kayıtlardan şehrin servileri azalmakta olan mezarlıkları pislik ve mezbelelik halindedir.¹¹⁴ Bütün

¹¹⁴ Günümüzde büyük bir ayıp olarak park-bahçe -hatta meyve- ağaçlarıyla doldurulan, yazın yeşil, kışın ise kuru dallar arasında sayıları gittikçe azalan servilerin yükseldiği İstanbul mezarlıkları açık bir manzara arz etmektedir. Yine de hiç olmazsa bakımlı ve temiz tutulmakta olmaları itibarıyla takdiri hak ediyorlar. Ama bu yanlışlığın bir an evvel düzeltilmesi icap ettiğinin tarihi bir sorumluluk olduğu unutulmamalıdır. Mezarlıklara yalnızca servi dikilir! Öte yandan ana caddeler boyunca dar yaya kaldırımları üzerinde ve araba güzergâhına yarım metre mesafelerde yer alan, altında besleyecek topraktan ziyade moloz bulunan ve bu yüzden de büyük bir kısmı kuruyan; bir tarafta caddeden geçen vasıtalar, beri tarafta duvar halinde yükselen binalar sebebiyle gelişme mesafesi zaten olmayan ve bu yüzden büyüme şansını yakaladıktan sonra da garip görüntüler almak üzere acayip şekilde budanan, daha doğrusu şehirdeki hemen bütün ağaçların başına geldiği üzere odun elde etmek üzere âdeta katledilen; eskiden sarayların, konakların özellikle hareme bakan kısımlarını seyretmeye alışmış, ama şimdilerde yol üzerine dikilmiş, daha doğrusu *sokağa düşmüş* olmalarından ötürü belki de kendilerini aşağılanmış hisseden nazlı manolya ağaçları! İthal malı olarak önemli paralar harcanan ve geçen zaman içinde beşte üçünden fazlası kurumuş veya büyümemiş olan bu ağaçlardan, ekildikleri günlerde Şâkirin Camii önlerinden Bağlarbaşı Meydanı'na kadar binden fazla saymışım. Bu durum nereye ne dikilmesi gerekeceğini artık çoktandır unutmuş görünen köklü bir kültürün acıklı halinin beyanı gibidir. Oysa İstanbul'da nereye hangi ağaçların dikilmesi -veya dikilmemesi- gerektiği ve hangi cins ağaçlara yer verileceği daha önceki yüzyıllarda üzerinde özenle durulan bir konu olmuştur [Bk. Ahmed Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul 1930. İstanbul'da saray bahçelerine (Hadika-ı Hümayûn) dikilecek 4000 ağaç: Çınar, Dışbudak, İhlamur, Karaağaç, Çitlenbik, Meşe, Defne, Erguvan, Ahlat (s. 133, sene 1148/1735); Karaağaç (Eyüp karşıtı) arkasındaki tepelerin eteklerine ikiye üçer yıllık terbiye ve nemâ kabul edebilecek durumda olmak üzere İhlamur, Karaağaç, Meşe, Kocayemiş, Dışbudak, Gürgen, Çınar ve buna emsal 5000 ağaç dikilmesi, s. 160, sene 1158/1745]. Topkapı Sarayı'nın Marmara'ya nâzır balkonunda, biri ortada olmak üzere yuvarlak bir tepsi çevresine dizilmiş yedi adet lâledânın seyrine dalıp kendini lâlezârda sanan I. Abdülhamid'i ise rahmetle anmak lâzım! Kendisini resmeden gravürdeki bu hali; şehrin olur olmaz her tarafına, yol kenarı, kenef yanı, cadde üstü demeden hemen her yerine bunlardan milyonlarcasını dikmekle özgünleri utandırmalıdır! Yol kenarlarında yüzlerce metre uzanıp giden “saksı duvarları”, daha doğrusu “pasta yesinler duvarları” ise ayrı bir hovardalık konusudur. Biz eski neslin malûmu olduğu üzere İstanbul'da lâlelerin mekânı Emirgan bahçesiydi. Mevsimi gelince oraya gidilir, renk renk, öbek öbek ekilmiş